

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут

Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

завідувачка кафедри психології

_____ Ірина Лисенкова

«30» травня 2023 року

УДК 316.613.434-053.5

**АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО
ВІКУ**

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:

студентка 465 групи

КАПУСТЕНКО Вікторія Юріївна

Науковий керівник:

к.психол.н., доцент

АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна

Миколаїв – 2023

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр
Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри психології

_____ Ірина ЛИСЕНКОВА

« 01 » червня 2023 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **КАПУСТЕНКО Вікторії Юріївні.**

1. Тема роботи: «Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 307 від «10» листопада 2022 року.
2. Об'єкт дослідження – агресивна поведінка.
3. Предмет дослідження – психологічні особливості агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.
4. Завдання дослідження:
 - 1) Проаналізувати науково-методичну літературу з питань агресії.
 - 2) Вивчити та проаналізувати теоретичні підходи до вивчення агресії та причин її прояву в учнів молодшого шкільного віку.
 - 3) Описати психологічні особливості молодшого шкільного віку.
 - 4) Підібрати комплекс методик, спрямованих на вивчення причин виникнення агресивної поведінки в учнів початкової школи.

5) Визначити актуальні проблеми агресивних дітей у молодшому шкільному віці.

6) Розробити психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

5. Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна кандидат психологічних наук, доцент	21 вересня 2023 року _____	10 травня 2023 року _____

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	10.10.2022 2022 р
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	01.11.2022 р
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1 Теоретико-методологічні засади дослідження проявів агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку	23.12.2022 р
3.2	Розділ 2 Результати емпіричного дослідження прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку	01.03.2023 р
4	Висновки	10.05.2023 р
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	16.05.2023 р
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	28.06.2023 р

Студент _____ Вікторія КАПУСТЕНКО

Науковий керівник _____ Ольга АМПЛЄЄВА

АНОТАЦІЯ

Капустенко В.Ю. Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку. – Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за спеціальністю 053 «Психологія» - Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2023.

Кваліфікаційну роботу присвячено дослідженню особливостей агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Для дослідження використовувались різні методи, включаючи теоретичний аналіз науково-методичної літератури, вивчення теоретичних підходів до агресії у дітей молодшого шкільного віку, а також психологічні методики, тести та опитування.

У процесі написання бакалаврської роботи було виявлено багато досліджень, що висвітлюють різні аспекти цього явища, такі як причини виникнення агресії, її прояви та наслідки. Узагальнено результати дослідження та розроблено ряд рекомендацій щодо профілактики та корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Об'єктом дослідження є – агресивна поведінка. Предметом дослідження виступають психологічні особливості агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Теоретичне значення дослідження полягатиме у поглибленні уявлень про проблему агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку та уточненні понять агресії та причин її прояву. Практичне значення дослідження полягає у підвищенні ефективності педагогічного впливу на агресивну поведінку у дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: діти, молодший шкільний вік, агресія, корекція, поведінка, діагностика, дослідження.

ANNOTATION

Kapustenko V.Y. Aggressive behaviour in primary school children - Manuscript. Qualification work for bachelor's degree in speciality 053 "Psychology" - Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2023.

The qualification work is devoted to the study of the peculiarities of aggressive behaviour in primary school children.

Various methods were used for the study, including theoretical analysis of scientific and methodological literature, study of theoretical approaches to aggression in primary school children, as well as psychological methods, tests and surveys. In the process of writing a bachelor's thesis, many studies were found that cover various aspects of this phenomenon, such as the causes of aggression, its manifestations and consequences. The results of the study are summarised and a number of recommendations for the prevention and correction of aggressive behaviour in primary school children are developed.

The object of the study is aggressive behaviour. The subject of the study is the psychological features of aggressive behaviour in primary school children.

The theoretical significance of the study is to deepen the understanding of the problem of aggressive behaviour in primary school children and to clarify the concepts of aggression and the causes of its manifestation. The practical significance of the study is to increase the effectiveness of pedagogical influence on aggressive behaviour in primary school children.

Keywords: children, primary school age, aggression, correction, behaviour, diagnostics, research.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	7
1.1. Поняття агресії та її види в психологічній літературі.....	7
1.2. Вікові особливості молодших школярів.....	15
1.3. Особливості проявів дитячої агресії та причини її виникнення.....	26
Висновки до першого розділу.....	37
РОЗДІЛ 2. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	38
2.1. Методичне забезпечення та організація дослідження агресивної поведінки в молодших школярів.....	38
2.2. Результати та інтерпретація діагностики агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.....	47
2.3. Рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.....	53
Висновки до другого розділу.....	61
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
ДОДАТКИ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми. Агресія у дітей вважається важливою проблемою в житті суспільства. Зростання агресивних тенденцій у шкільному середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства, пов'язану з різким збільшенням випадків фізичного та емоційного насильства за останні кілька років. Разом з тим, той факт, що агресія проти окремих осіб зростає, викликає тривогу і призводить до серйозних наслідків як для агресора, так і для його жертви.

Більшість проявів агресивної поведінки спостерігається в контексті захисту своїх інтересів та відстоювання своєї переваги, коли агресивні дії використовуються як засіб для досягнення певних цілей. Відповідно, діти отримують найбільше задоволення від досягнення бажаної мети – чи то уваги однолітків, чи то привабливої іграшки – після чого агресивна поведінка припиняється. Таким чином, у більшості випадків агресивна поведінка дітей є інструментальною або реактивною. Водночас, агресивна поведінка деяких дітей не має іншої мети, окрім як завдати болю іншим. Все це свідчить про те, що, швидше за все, у дитини занижена самооцінка. В одних випадках він намагається підняти її, принижуючи однолітків, в інших – вважає себе головним і ставить себе вище за інших.

Молодші школярі засвоюють різні моделі поведінки, як соціально прийнятні, так і неприйнятні, взаємодіючи з іншими дітьми. Гра з однолітками дає дітям можливість навчитися агресивним реакціям, але не всі діти використовують свій деструктивний досвід для вирішення конфліктних ситуацій. Одна з головних причин, чому багато дітей постійно опиняються в проблемних ситуаціях, неймовірно проста: у них відсутні базові соціальні навички, вони не є соціально компетентними в питаннях спілкування та обміну.

Професійний інтерес науковців до різних типів і рівнів особистісних змін у дітей молодшого шкільного віку та їх специфіки в емоційній сфері є

досить високим і стабільним протягом багатьох років (Алемаскін М. А., Абрамова Г. С., Антонян Ю. М., Бехтерев В. М., Белічева С. А.), Цій проблемі присвячені роботи Глотчкіна А. Д., Знакова В. В., Долгова А. Г., Дубровіної І. В., Іванова Є. Ю., Ісаєва Д. Д., Ігошева К. Є., Ісаєва Д. Н., Кона І. С., Ковальова А. Г., Кондрашенко В. Т., Личко А. Є. та інших. Актуальність проблеми продиктувала вибір теми цього дослідження «Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку».

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка.

Предметом дослідження виступають психологічні особливості агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

В основу дослідження покладено гіпотезу про те, що відсутність емоційної, психологічної та педагогічної підтримки з боку батьків та вчителів пов'язана з розвитком тривожності та агресії в учнів початкових класів.

Завдання дослідження:

- 1) Проаналізувати науково-методичну літературу з питань агресії.
- 2) Вивчити та проаналізувати теоретичні підходи до вивчення агресії та причин її прояву в учнів молодшого шкільного віку.
- 3) Описати психологічні особливості молодшого шкільного віку.
- 4) Підібрати комплекс методик, спрямованих на вивчення причин виникнення агресивної поведінки в учнів початкової школи.
- 5) Визначити актуальні проблеми агресивних дітей у молодшому шкільному віці.
- 6) Розробити психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження. Під час виконання дослідження використовувалися наступні групи методів: теоретичні методи (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел,

порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень); експериментальні методи (методи тестування, бесіда), методи обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження. Під час проведення експериментального дослідження використовувались наступні психологічні методики, тести та опитування: метод проєктивного тесту (Методика «Неіснуюча тварина» малюнок і склади розповідь); методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі; методика Hand-тест (дитячий варіант) Вагнера.

Експериментальною базою дослідження виступила Миколаївська загальноосвітня школа №30. Вибірку дослідження склали 30 осіб, учні від 6 до 11 років.

Теоретична та практична значущість. Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні уявлення про проблему агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку; уточненні поняття агресії у дітей молодшого шкільного віку та причин її прояву.

Практичне значення даної роботи полягає в тому, що матеріал дослідження може бути використаний педагогами, психологами та батьками у навчально-виховному процесі; розроблено алгоритм дій батьків та педагогів, а також рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу з метою профілактики взаємодії з молодшими школярами з агресивною поведінкою.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на Всеукраїнській науково-методичній конференції: «Молодь у сучасній психології», а також на I Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Психологічна наука в XXI столітті: перспективи розвитку»(25.04.2023)

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у 2 публікаціях(2 статті у збірниках матеріалів конференцій).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 79 найменувань. Загальний обсяг роботи складає 81 сторінку комп'ютерного тексту, основний зміст викладено на 61 сторінці. Робота містить 3 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Поняття агресії та її види в психологічній літературі

Поняття агресії та агресивної поведінки вперше згадуються в літературі XVIII-XIX століть. Поняття «агресія» походить від латинського слова «напад», де воно дослівно означає «наступати, робити крок вперед». Воно здавна існує в європейських мовах, проте його значення не завжди було однаковим. Спочатку поняття агресії означало рух вперед без страху і сумнівів. До початку XIX століття будь-яка позитивна поведінка, як дружня, так і ворожа, вважалася агресивною. Пізніше значення цього слова змінилося і стало більш вузьким. Агресія стала розумітися як ворожа поведінка по відношенню до інших [4].

У первісному значенні слова «агресивний» означало просуватися до мети без зволікань, без страху і сумнівів. Сьогодні найбільш близьким за змістом до слова агресія є те, що К. В. Селсінок називає «напад, захоплення, перетин кордонів, насильство, прояви ворожості, погрози та ведення бойових дій» [13].

Не випадково досі немає чіткого визначення поняття «агресія». Загальновідомо, що термін «агресія» широко використовується у повсякденному житті для позначення актів насильницької агресії. В основному, агресія передбачає шкідливу поведінку. Крім того, поняття «агресія» об'єднує різні форми і результати поведінки – від злих жартів, пліток, ворожих фантазій і деструктивних форм поведінки до бандитизму і вбивств [4].

А. Басс і А. Дакі виділяють наступні п'ять видів атаки: фізична агресія; роздратування; вербальна агресія; непрямая агресія: спрямована (злісні жарти)

і ненаправлена (крики в натовпі); негативізм. Пізніше вербальна агресія по меті агресора розділена на:

- 1) Мета - знецінити людину.
- 2) Метою є образа особи.
- 3) Погрози майбутнім покаранням, які за формою вираження поділяються на прямі та непрямі. Агресія поділяється на відкриту, замасковану та альтернативну.

Перший тип агресії доступний для зовнішнього, об'єктивного спостереження (напад); другий тип є протилежністю відкритої агресії. Як агресивні можна згадати такі, як самостверджуюча агресія – це той очевидний випадок, коли людина ставить перед собою мету і наполягає на її досягненні, долаючи перешкоди, незважаючи на труднощі. Конформістська агресія заснована на груповій солідарності, на конформізмі, тоді як альтруїстична агресія – це агресія, заснована на інтересах того, на кого нападають (батьки карають своїх дітей заради їх безпеки) [3].

Фром розрізняє два види агресії. Перший тип - це коли життю загрожує небезпека, і він поширений як у людей, так і у тварин. Ця оборонна, «доброякісна» агресія служить виживанню індивіда або виду; вона має біологічні прояви, які зникають, як тільки небезпека зникає. Доброякісна агресія включає в себе самозахист, а також псевдоагресію, яка не має на меті навмисного заподіяння шкоди (нешасні випадки, ігрова агресія, агресія в конкуренції).

Доброякісна агресія необхідна для підриву застарілих моделей поведінки, норм та інновацій [18]. Інший тип представлений «злоякісною» агресією – деструктивною або жорстокою, характерною тільки для людини і практично відсутньою у інших ссавців; вона не має філогенетичної запрограмованості, не служить біологічній адаптації і тому не має конкретної мети. Нижче наведені основні види агресії, виділені Е. Фромом.

Злоякісна агресія: спонтанна агресія є вираженням деструктивних імпульсів. До спонтанної агресії відносять агресію-відповідь – реакцію на

несправедливість, екстатичну агресію – форму екстазу та агресію ненависті – стан хронічної ненависті. Агресивність по відношенню до структури особистості – деструктивна риса особистості. Підвиди цього виду агресії: садизм - пристрасть до контролю над будь-якою живою істотою, мазохізм – прагнення підпорядкувати собі або завдати собі шкоди, некрофілія – пристрасть до перетворення живих людей на неживих істот. Фром тут виділяє 3 підвиди: ненавмисне – люди, які завдають шкоди випадково, ігрове – різновид гри, самоствердження – наступальність, необхідна для досягнення мети. Оборонна – потреба, необхідна для збереження життя і захисту. Свобода, нарцисизм і конформізм породжують 3 види зворотної агресії. Корисний – такий, що забезпечує те, що необхідно або бажано. З огляду на це, можна зазначити, що існування одного виду агресії не виключає існування іншого, а навпаки, вони доповнюють один одного.

Вербальна агресія, як вид агресії, є найбільш поширеною. У найзагальнішому вигляді вербальна агресія – це словесне вираження негативних почуттів, емоцій та переживань. Загалом у психологічній літературі вербальна агресія постає як форма делінквентної поведінки, тобто пов'язана з порушенням соціально прийнятих норм поведінки [9].

За даними багатьох досліджень, прояви дитячої агресії нині є однією з найпоширеніших форм поведінкових розладів, з якими доводиться стикатися дорослим - батькам і фахівцям (педагогам, психологам, психотерапевтам). До них відносяться спалахи дратівливості, непослуху, гіперактивності, войовничості та жорстокості. На думку експертів, можливо, такі проблеми криються у психологічних особливостях молодшого шкільного віку. Адже ми знаємо, що молодший шкільний вік пов'язаний з однією з вікових криз.

На думку Д. Б. Ельконіна, змінюється домінуюча діяльність дитини і пріоритетним стає навчання. семирічний кризовий період був введений Л. С. Виготським. Уявімо собі головну ознаку кризи: втрата спонтанності. Між бажанням і дією – переживання того, яку цінність ця дія має для самої

дитини; манірність; дитина щось робить для себе, щось приховує (душа закрилася); симптоми «гіркої цукерки». Труднощі у вихованні: дитина починає замикатися в собі і стає некерованою. [24]

Під час семирічної кризи відбувається те, що Виготський називає узагальненням досвіду. Послідовність невдач або успіхів у навчанні, в широкому сенсі, пережитих дитиною приблизно однаково щоразу, призводить до формування стійких емоційних комплексів – почуття неповноцінності, приниженості, ображеного самолюбства або власної значущості, компетентності, винятковості. У подальшому формування цих емоцій може змінюватися або навіть зникати в міру накопичення різного роду досвіду. Але частина з них, підкріплена відповідними подіями та оцінками, закріпиться в структурі особистості і буде впливати на розвиток самооцінки дитини, її рівень домагань. В результаті узагальнення досвіду в семирічному віці з'являється логіка почуттів.

Р. Барон і Д. Річардсон стверджують, що акт агресії, незалежно від його прояву, є дією, спрямованою на заподіяння шкоди або збитку іншій істоті, яка має підстави уникати подібного поведження.

У молодшому шкільному віці часто зустрічаються форми насильницької поведінки, які визначаються як «зухвала», «войовнича», «злісна» та «жорстока» [20].

Стан ворожості межує з агресією. На думку Басса, ворожість – це набагато вужчий стан, завжди з конкретним об'єктом на увазі. Ворожість і агресія часто поєднуються, але часто людина може перебувати у ворожих стосунках, не проявляючи агресії, хоча б тому, що вона заздалегідь знає про негативні наслідки для «агресора». Існує також агресія без ворожості, коли люди ображають того, до кого не мають ворожих намірів [8]:

1. Акт агресії обов'язково передбачає умисне і цілеспрямоване заподіяння шкоди жертві.

2. Актом агресії може вважатися лише таке діяння, яке передбачає нанесення тілесних ушкоджень або заподіяння шкоди організму.

3. Жертва повинна мати стимул уникати такого поводження з собою.

На думку Е. Фрома, під агресією слід розуміти будь-яку дію, що завдає або має намір завдати шкоди іншій людині, групі осіб або тваринам, а також шкоду будь-якому неживому об'єкту взагалі [32].

Психологи, які займають поведінкову позицію, зазвичай говорять про агресивну поведінку, тобто про відкриті, зовні виражені дії. Ці дії дуже агресивні, часто активні, і завжди завдають шкоди об'єкту (людині, а в деяких випадках і неживому предмету) [34].

Тому агресія завжди шкідлива, але ступінь цієї шкідливості залежить як від агресора, так і від опору йому.

Дослідники агресії в США дійшли висновку, що про неї не можна судити лише за зовнішньою поведінкою. Якщо людина б'є когось, це не означає, що вона поводиться агресивно. Так, Я. Каган справедливо стверджує, що для того, щоб судити про агресивність поведінки, необхідно розуміти її мотивацію і те, як вона переживається. Аналогічно Фішбах наполягає на включенні мотиваційних чинників у визначення агресії [29].

На сьогоднішній день різними авторами запропоновано низку визначень агресії, жодне з яких не може бути визнано вичерпним і загальноживаним.

По-перше, агресія розуміється як сильна активність, тобто прагнення до самоствердження. Так, наприклад, Л. Бендер описує агресію як тенденцію наближатися до об'єкта або віддалятися від нього, а Ф. Аллан – як внутрішню силу (не пояснюючи її походження), яка дає людині можливість протистояти зовнішнім силам.

По-друге, агресія – це акт ворожості, нападу, знищення, тобто акт заподіяння шкоди іншій особі або об'єкту. Так, за визначенням Х. Дельгаро, «людська агресія – це поведінкова реакція, що характеризується демонстрацією сили, яка має на меті завдати шкоди або знищити людину або суспільство» [17].

При цьому багато авторів розрізняють поняття агресії як специфічної форми поведінки та агресивності як психічної властивості особистості.

Агресія трактується як процес, що має певну функцію та організацію; агресія розглядається як певна структура, компонент більш складної структури психічних властивостей людини.

Така реакція присутня у кожної людини без винятку, якщо вона зачіпає життєво важливі інтереси, чи то в самому житті, чи то в цілому комплексі цінностей, без яких наше життя так само немислиме, як без повітря. Ця агресія не веде до знищення, вона просто виступає охоронцем наших інтересів. Її можна було б навіть назвати «доброякісною агресією» [25].

Зовсім іншим є визначення людського бажання домінувати, яке часто присутнє в наших суспільствах, або знищувати, або розважати себе безпрецедентно жорстокими способами. Цей тип агресії можна охарактеризувати як «жорстокість».

Ці два види агресії дуже тісно пов'язані між собою. З точки зору захисних реакцій людина багато в чому нагадує тварин, але через особливі умови свого існування проявляє більшу агресію до більшості подразників. Чому так відбувається?

Перш за все, кожна людина наділена даром передбачення та уяви, завдяки чому вона реагує не тільки на безпосередні загрози, але й на майбутні небезпеки.

По-друге, людина дозволяє себе переконувати, маніпулювати, контролювати і вмовляти. Хорошим прикладом цього є більшість війн. Часто небезпека є просто вигадкою спецслужб.

По-третє, коло важливих інтересів людини значно ширше, ніж у тварин. Крім фізичного аспекту, людина також має величезну систему цінностей - будь то ідеали, предки, батьківщина, клас, і спроби захисту, які мають місце протягом життя [37].

Прикладів агресії можна навести декілька.

В авторитарних суспільствах або сім'ях присутня агресія самоствердження. Людина прагне досягти того, що раніше було забороненим або недосяжним. Він прагне отримати владу над людьми, має потребу в

непокорі, бунтарстві, переживає сильні емоційні сплески, як, наприклад, вбивця, що спостерігає смертельний страх в обличчі своєї жертви.

На противагу цьому, в суспільстві іншого типу людина усвідомлює свою приналежність до колективної ідеології і навіть, можна сказати, патологічно її захищає. Він вихваляє свою Батьківщину, свій народ, свою релігію, свою політичну партію. Це явище можна назвати «груповим нарцисизмом». Це одне з головних джерел людської агресії.

Кожен з нас дуже відданий своїй системі цінностей. Будь-яка спроба позбавити ілюзій, вивести витіснені імпульси і фантазії «на світ Божий», розхитує цю систему. Існує природний опір правді - це один з видів агресії.

Крім того, ми з повним правом можемо назвати бажання підкорятися, задовольняти особисті інтереси, жадібність і користолюбство.

Накопичення всіх цих інтересів, особливо у правлячих групах, іноді у вигляді надмірності, призводить до війни. Війна збурює всі глибинні сторони людської особистості і несе з собою переоцінку всіх цінностей [16].

Наразі все більше утверджується погляд на агресію як на вмотивовану зовнішню дію, що порушує норми і правила співіснування, завдає шкоди та спричиняє біль і страждання. У цьому зв'язку цікавим є розмежування інструментальної агресії та навмисної агресії. Інструментальна агресія – це коли людина не має наміру діяти агресивно, але «змушена» або суб'єктивно «змушена» діяти.

Важливо також розглядати агресію не лише як дію, а й як психічний стан, розуміти її феноменологію та розрізняти когнітивний, афективний і вольовий компоненти [33].

Когнітивний компонент – це орієнтація, яка передбачає знання ситуації, бачення об'єкта нападу та визначення своїх «засобів нападу».

Деякі психологи, наприклад, Лазарус, вважають загрозу головним причинним фактором агресії, стверджуючи, що остання призводить до стресу, а агресія – це вже реакція на стрес. Слід, однак, зазначити, що не кожна загроза викликає стан агресії і, з іншого боку, агресивні стани не

завжди викликані загрозами. Водночас, у випадках, коли агресія викликана загрозою, правильне розуміння, об'єктивний аналіз та оцінка цієї загрози є дуже важливими когнітивними елементами агресивної держави. Від цього розуміння залежить поява такої держави, її форма і сила. Переоцінка загрози може призвести до відмови від агресії як засобу боротьби та відчуття безсилля [34].

Емоційна складова агресивного стану також є надзвичайно важливою. Тут, перш за все, проглядається злість. Як правило, людина відчуває сильні почуття гніву, іноді у формі афекту, люті, на всіх етапах агресивного стану – при підготовці до агресії, під час здійснення агресії і при оцінці результату. Але агресія не завжди супроводжується гнівом, і не всякий гнів призводить до агресії. Крім того, було б дуже неправильно вважати, що кожен гнів провокує агресію. У розчаруванні виникає «безсила злість», коли немає можливості усунути перешкоди, які стоять на шляху до мети. Так, іноді підлітки відчувають злість до старших, але ця злість, як правило, не супроводжується агресією, навіть якщо вона має вербальну форму [16].

Емоційний аспект агресії не обмежується гнівом. Особливу тінь цього стану накладає переживання злоби, гніву, помсти і, в деяких випадках, почуття влади і самовпевненості. Бувають також випадки, коли агресор відчуває щасливе, приємне почуття, патологічним проявом якого є садизм.

Ця складова агресії також дуже важлива як аспект його волі. Більше того, агресивні дії мають усі формальні ознаки волі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, а в деяких випадках – ініціативність і сміливість. Адже агресивні держави часто виникають і розвиваються в боротьбі, а будь-яка боротьба вимагає вищезгаданих вольових якостей [37].

Окрім емоційного аспекту, агресія також має вольовий аспект. Агресивні дії можуть мати формальні ознаки волі, такі як цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, ініціативність і сміливість. Агресивні держави, наприклад, можуть розвиватися в процесі боротьби, і для цього потрібні вольові якості.

Ці аспекти агресії взаємодіють між собою, і вони можуть взаємопідсилюватися. Наприклад, емоції такі як злоба або гнів можуть підтримувати вольовість агресора, допомагаючи йому реалізувати свої агресивні наміри. Зворотній вплив також може мати місце, коли вольовість агресора може впливати на його емоційний стан, наприклад, почуття влади може підсилити задоволення від агресивних дій.

Таким чином, емоційний і вольовий аспекти агресії взаємодіють між собою і визначають її прояв. Розуміння цих аспектів агресії може допомогти в кращому розумінні її природи і механізмів, а також в розробці ефективних стратегій запобігання та управління агресивною поведінкою.

1.2. Вікові особливості молодших школярів

Відповідно до вікового поділу, прийнятого українськими психологами та педагогами, період від 6 до 11 років називають молодшим шкільним віком дітей. Його межі визначаються з урахуванням особливостей фізичного і психічного розвитку дитини та переходу від ігрової до навчальної діяльності, яка стає домінуючою.

Вступ дитини до школи – це кардинальна зміна в її житті та діяльності. До моменту вступу до школи дитина фізично і психологічно готова до цих змін. У шкільному навчанні реалізуються і продовжують розвиватися фізичні та розумові здібності, формується психологічна індивідуальність молодшого учня.

У своєму дослідженні вікової та педагогічної психології дітей Г. Сіліна зазначає, що протягом молодшого шкільного віку відбувається подальший фізичний розвиток. З 6 років діти починають вступати в період рівномірного росту, який триває до 9 років для дівчаток і до 11 років для хлопчиків. після 9 років дівчатка випереджають хлопчиків за темпами росту.

Психологічний розвиток дітей у цей період ґрунтується насамперед на домінуючій діяльності - навчанні. Для дітей молодшого шкільного віку

навчання є важливою і соціально оцінюваною діяльністю, яка має колективний характер, що зумовлено специфікою і формою її організації. Під час формування навчальної діяльності поступово виникають колективні взаємовідносини та розвиваються важливі позитивні психологічні якості у молодших школярів [49].

Шкільне навчання ставить перед дитиною нові серйозні вимоги, реалізація яких передбачає не лише знання, вміння та навички, а й особистісні якості. Взаємовідносини дитини молодшого шкільного віку з оточуючими, їхнє ставлення до неї багато в чому визначається тим, як учень навчається, якою є його поведінка, як він ставиться до школи, вчителів та однолітків.

На початку молодшого шкільного віку у дитини певною мірою зберігаються особливості, притаманні дітям старшого дошкільного віку: нестійкість уваги, слабкий прояв довільного контролю за власною поведінкою та недостатній самоконтроль. Серед основних особливостей психічного розвитку дітей у молодшому шкільному віці – розвиток більш високого рівня довільності поведінки, цілеспрямованості, удосконалення психічних процесів – сприймання, уваги, пам'яті, мислення та інших.

Основна школа є важливим етапом у формуванні у дітей ставлення до навчальної діяльності як до відповідальної та соціально значущої справи. При правильній організації цієї діяльності, її культивуванні в процесі колективних взаємовідносин відбуваються явні позитивні зрушення у формуванні особистості, розвитку моральних рис та засвоєнні норм і правил поведінки в молодших класах загальноосвітньої школи.

Систематичне оцінювання педагогами, однолітками, батьками та громадськістю навчання, суспільно корисної діяльності та поведінки молодших школярів сприяє подальшому розвитку їхньої самосвідомості та пов'язаних з нею таких якостей, як відповідальність, самоповага та повага до інших. Порівняно зі старшими дошкільниками, самооцінка дітей молодшого шкільного віку стає більш самостійною та стійкою.

До семи років рівень розвитку, досягнутий дитиною, визначає, готова вона до школи чи ні. Фізичний розвиток, запас уявлень і понять, рівень розвитку мислення і мови, бажання ходити до школи – все це створює передумови для систематичного навчання [15].

У молодшому шкільному віці активно формується внутрішня позиція і ставлення до себе. Уявлення про себе формується в процесі оцінювання дитиною власної діяльності та її взаємодії з іншими людьми. Молодший школяр вже може описати себе в соціальних термінах: приналежність до соціальної групи, статі, щоб відрізнити свої особисті якості від якостей інших.

Молодші школярі охоче та зацікавлено здобувають нові знання, вміння та навички. Вони хочуть навчитися читати, правильно і красиво писати, рахувати. Проте їх більше захоплює сам процес навчання, і молодші школярі більш активні та старанні у цьому плані. Інтерес до школи та процесу навчання проявляється в іграх молодших школярів, в яких школі та навчанню відводиться почесне місце [20].

Молодші школярі продовжують виявляти потребу в активній грі та русі, притаманну дітям дошкільного віку. Вони готові до багатогодинних ігор на свіжому повітрі, не можуть довго сидіти у фіксованому положенні та люблять бігати на перервах. Потреба у зовнішніх враженнях характерна і для молодших класів; першокласників, як і дошкільнят, приваблює переважно зовнішня сторона предметів чи явищ, виконувана діяльність (наприклад, атрибутика шкільної медичної сестри – гігієнічні сумки, пов'язки з Червоним Хрестом тощо).

Основним видом діяльності молодшого школяра є навчальна діяльність, яка опосередковує систему його відносин з навколишнім світом, починаючи з перших кроків до школи. Але для цього потрібно багато часу, перш ніж молодший школяр його опанує. Це відбувається не стихійно, як раніше освоєння ігор, а вимагає величезних особистих зусиль з його боку і допомоги дорослих, особливо педагогів.

З першого дня навчання у дитини з'являються нові потреби: оволодіти новими знаннями, робити саме те, що просить вчитель, вчасно приходити до школи і виконувати завдання, бути визнаною дорослими (особливо вчителем), виконувати певні соціальні ролі (стати старостою, медсестрою, командиром «зірочок» тощо) [48].

Пізнавальна діяльність дітей молодшого шкільного віку характеризується переважно емоційним сприйняттям. Книжка-картинка, наочний посібник, жарт вчителя – все викликає миттєвий відгук. Молодші школярі перебувають у захваті від яскравих фактів; образи, які виникають з описів, дуже яскраві, коли вчитель розповідає історію або читає книгу.

Уява також виражається в розумовій діяльності дітей. Вони схильні сприймати переносне значення слів буквально і наповнювати їх конкретними образами. Наприклад, на запитання, як вони розуміють слова «Людина на полі бою – не солдат», – відповіли багато хто». Якби він був чоловіком, з ким би він мав воювати?». Та чи інша розумова задача легше вирішується, якщо учні спираються на конкретні предмети, уявлення або дії. Враховуючи образний характер мислення, викладачі використовують широкий спектр наочних посібників, які на конкретних прикладах розкривають зміст абстрактних понять і переносний характер слів. І запам'ятовується в першу чергу не те, що є найважливішим з точки зору навчальних завдань, а те, що найбільше вражає: цікаве, емоційно забарвлене, несподіване чи нещодавнє.

В емоційному житті дітей цього віку, перш за все, відбувається зміна змістовної сторони переживань. Якщо дошкільнику приємно, що з ним граються, діляться іграшками тощо, то маленького школяра в першу чергу хвилюють речі, пов'язані з навчанням, школою та вчителями. Йому приємно, що вчителі та батьки хвалять його за успіхи у навчанні; якщо вчитель дбає про те, щоб учень отримував якомога більше радісних відчуттів від своєї навчальної праці, це зміцнить його позитивне ставлення до навчання [43].

У шестирічному віці життя дитини суттєво змінюється. Перехід до шкільного віку пов'язаний з рішучою зміною її діяльності, спілкування,

стосунків з іншими людьми. Основним видом діяльності стає навчання, з'являються нові обов'язки.

У молодшому шкільному віці вдосконалюється нервова система, інтенсивно розвиваються функції півкуль головного мозку, зміцнюються аналітико-синтетичні функції кори головного мозку. Вага мозку молодшого школяра майже досягає ваги мозку дорослої людини – 1400 грамів. Розумовий розвиток дитини відбувається стрімко. Змінюється співвідношення між збуджувальними і гальмівними процесами: гальмівні процеси стають сильнішими, але все ще переважають над збуджувальними. Молодші школярі легко збуджуються. Пізнавальна активність дітей відбувається переважно в процесі навчання.

Пізнання в молодшій школі нестійке і неорганізоване, але в той же час гостре і свіже.

Увага молодших школярів недостатньо стійка та обмежена за обсягом. Тому весь процес навчання і виховання молодших школярів підпорядкований розвитку культури уваги. Шкільне життя вимагає від дитини постійного тренування довільної уваги та волевого зусилля для концентрації. Довільна увага розвивається разом з іншими функціями, насамперед мотивацією до навчання і почуттям відповідальності за успіх навчальної діяльності [37].

Мислення дитини молодшого шкільного віку розвивається від емоційно-образного до абстрактно-логічного. Завдання першого етапу школи – розвинути інтелект до рівня розуміння причинно-наслідкових зв'язків. За даними Л.С. Виготського, діти вступають у шкільний вік з відносно слабкою інтелектуальною функцією (порівняно з функціями сприйняття і пам'яті). У школі розвиток інтелекту не має аналогів у будь-який інший час. Величезну роль тут, безумовно, відіграють вчителі.

Пам'ять має велике значення у пізнавальній діяльності школярів. Природні здібності першокласників дуже великі. Порівняймо: дошкільник може запам'ятати 3-5 речень з 15, а молодший школяр – 6-8. Його пам'ять має

наочно-образний характер. Цікавий, конкретний і яскравий матеріал запам'ятовується безпомилково. Проте учні ще не вміють розпоряджатися своєю пам'яттю і підпорядковувати її завданням навчання.

На формування особистості молодшого школяра впливають його взаємовідносини та взаємодія з дорослими та однолітками. Вони розвивають елементи соціального почуття та формують навички соціальної поведінки (колективізм, відповідальність за вчинки, взаємодопомога тощо).

Для молодших школярів навчальна програма має складатися з кількох частин, об'єднаних спільною метою, а їхня діяльність має бути різноманітною. Важливе місце в ній відводиться діям з предметами. Важливо, щоб навчальна програма включала елемент гри. За допомогою дидактичної гри дитина легше і успішніше засвоює процедуру, особливо якщо вона не готова до її вивчення. Важливим завданням вчителя є забезпечення розвитку творчої особистості в процесі навчання. Цього можна досягти, стимулюючи експериментування учня, яке характеризується перетворенням ідей, образів, понять, реальних об'єктів; виявленням нових властивостей об'єктів; генеруванням нових знань, нових проблем і більш складних перетворень, набутих під час експерименту. З огляду на ефективність навчання, вчитель повинен ознайомити учнів з основними елементами навчальної діяльності та спонукати їх до самостійного виконання; показати послідовність навчальних дій, чітко розмежовуючи ті з них, які повинні виконуватися за предметною програмою, і ті, які виконуються за розумовою програмою. Важливо, щоб учні оволоділи загальним підходом до вирішення конкретних практичних завдань, переводячи їх у навчально-теоретичні проблеми [41].

Одним з улюблених видів художньо-мовленнєвої діяльності учнів початкових класів є розповідання (за картинками, іграшками, мовними моделями). Вони особливо люблять вигадувати історії та казки. Учні із задоволенням займаються музичною діяльністю. Вони також люблять малювати картини, в яких виражають своє емоційне ставлення до світу.

Однак, їхні малюнки схематичні і не дають змоги відобразити динамічні зміни об'єктів. На якість малюнків впливає загальний фізичний та психічний стан дітей.

У молодших класах загальноосвітньої школи відкриваються великі можливості для формування моральних якостей та позитивних рис особистості. Основи етичної поведінки закладаються лише в початковій школі. Початкова школа повинна включати учнів у посильну і продуктивну працю, яка має безпрецедентне значення для формування соціальних якостей. Діти залучаються до праці, яка характеризується самообслуговуванням, наданням допомоги дорослим та більш високими оцінками. Хороші результати досягаються при поєднанні праці та гри, в яких знаходять відображення ініціатива, самодіяльність і творчість.

Наслідування продовжує відігравати важливу роль у психологічному розвитку дітей молодшого шкільного віку. Часто вчитель стає для молодшого школяра найпривабливішим і найавторитетнішим прикладом для наслідування [11].

Під впливом навчальної діяльності, через взаємодію з педагогами та однолітками, а також під впливом взаємин з оточуючими поступово збагачуються емоційна і волева сфери психіки молодшого школяра: дитина вчиться свідомо керувати своїм емоційним станом і долати імпульсивні бажання за допомогою дорослих; у неї розвиваються такі волеві якості, як наполегливість, витримка і самовладання.

У середньому шкільному віці дитина набуває значного обсягу знань, умінь і навичок, збагачується її досвід соціальної поведінки, з'являються перші відносно стійкі ціннісні орієнтації, розвиваються вищі емоційні - моральні, інтелектуальні, естетичні - новоутворення. В результаті описаних вище позитивних змін та новоутворень психіки молодшого школяра створюються передумови для його переходу до наступного вікового етапу - підліткового.

Вікова специфіка сприйняття музики молодшим школярем в основному визначається обмеженим життєвим і музичним досвідом дитини та специфікою її мислення: нездатністю до узагальнення, переважанням цілісності і рецептивності. Зокрема, для студентів першого курсу характерний сенсорно-моторний характер сприйняття музики. Вони люблять життєрадісну, рухливу музику і реагують, зокрема, на якість і динаміку звучання, ритм і діапазон, тональну палітру музики, питальний, стверджувальний і розповідний характер музичного висловлювання, ніжність і гостроту, м'якість і жорсткість, тональну якість звучання і ліричну наповненість. На основі цих характеристик діти розпізнають зміст музики. Специфічні музичні засоби виразності - мелодія, ритмічна організація, емоційна узагальненість тону - спочатку не розрізняються більшістю учнів [50].

У пізнанні молодших школярів найбільш розвинений афективний компонент, тоді як розвиток музичного (гармонійного) слуху та мислення відносно відстає. Основний компонент музичного сприйняття – співтворчість – проявляється в безпосередньому, емоційно-чутливому рівні чутливості до музики. Компоненти сприйняття взаємопов'язані.

Розвиток музичного сприйняття є складним завданням, особливо на початкових етапах навчання. Діти можуть бути неуважними, а потім знову слухати музику, не помічаючи, що є період часу, коли вони взагалі не чують музику.

Діти у віці 5-6 років вже здатні слухати і запам'ятовувати невеликий музичний твір, визначаючи його характерні риси, його настрій, його найяскравіший музичний вираз.

Музика, яку слухають діти, повинна відповідати тим же вимогам, що й пісні, які вони вивчають. Доступність музики визначається головним чином її змістом, близькістю тематики до інтересів дитини та кількістю музичних творів. 6-7 – річні діти можуть уважно слухати лише 1,5-2 хвилини

музичного твору. Поступово діапазон уваги дітей розширюється і в 3-4 класах музичний твір може тривати 3,5-5 хвилин [39].

Один і той самий твір може викликати різні асоціації у різних учнів, залежно від особистості слухача та його духовної культури. Чим молодший слухач, тим більше він покладається на немусичні асоціації.

Деякі учні не змогли відокремити відчуття, які виникають під час прослуховування музики, від власне змісту музики. Саме тому їхні відповіді можуть бути такими несподіваними.

Активна творча діяльність дітей найбільш ефективна на початкових етапах їх спілкування з музикою: музикування з використанням віршів, казок, дитячих пісень, танцювальних рухів, рухів тіла, жестів, предметів, що видають звуки, шумових інструментів та різних інших синхронних форм.

Сприйняття музики в молодших класах тісно пов'язане з переживанням руху (ритмічні рухи, спів). Тому їм ближча ритмічна і мальовнича музика, яка відповідає їхньому досвіду і потребі в активному самовираженні. Для дітей характерний інтерес до чуттєво забарвленої музики і слухових вражень, прагнення до новизни і бажання виразити в музичному звучанні життєві зв'язки. Шестирічні школярі вже здатні визначити не тільки загальний характер музики та її настрої, а й особливості окремих жанрів, наприклад, колискових, ганзи, маршів, передаючи їх у пластиці рухів, жестів та міміці.

Емоційний характер сприйняття яскраво проявляється в молодших класах. Проте існує специфіка емоційного реагування дітей цієї вікової групи: реакція на музику безпосередня і позитивна, вони не усвідомлюють, які емоційні стани викликає музика. Як наслідок, діти не говорять, наприклад, про свої внутрішні почуття («Мені сумно»), а оцінюють загальний характер музики («Це сумна музика»).

Однією з цілей музичного виховання є музичний розвиток дитини, який, на думку Н. Ветлугіної, є складним явищем. Між її компонентами встановлюються різноманітні взаємозв'язки: між природними задатками і сформованими на їх основі музичними здібностями; між внутрішніми

процесами розвитку і досвідом, що передається дитині ззовні; між засвоєнням досвіду і розвитком у цьому контексті тощо. Таким чином, поєднуються різні внутрішні процеси та зовнішні впливи на них. Врахування вікових особливостей допомагає визначити, які форми, засоби та види діяльності є найбільш ефективними для всебічного розвитку дітей певного віку [32].

Практично всі діти приходять до школи з бажанням вчитися, і ставляться до навчання як до серйозної, соціально значущої діяльності, зазначає З. Бервецький. У перші дні навчання в школі майже кожна дитина намагається бути самомотивованою до навчання. Майже кожна дитина має певне уявлення про ідеального учня. Щоправда, цей ідеал залишається досить розмитим, але він відіграє важливу роль у механізмі ставлення учнів до навчання [41].

Таким чином, можна зробити висновок, що період від 6 до 11 років для дітей називається молодшим шкільним віком, відповідно до вікового поділу, прийнятого українськими психологами та педагогами. При визначенні його меж враховуються особливості фізичного та психічного розвитку дитини, а також перехід від ігрової до навчальної діяльності, яка стає домінуючою.

Зі вступом до школи змінюється весь уклад життя дитини, змінюється її режим, стосунки з іншими людьми. Навчання стає основним видом діяльності. Учням середніх класів, за дуже рідкісними винятками, подобається навчатися в школі. Їм подобається їхній новий статус студентів, а сам процес навчання подобається. Це зумовлює свідоме, відповідальне ставлення молодших школярів до навчання та школи. Невипадково вони спочатку сприймають оцінки як оцінку своїх зусиль і старанності, а не якості виконаної роботи. Діти вважали, що якщо вони «старанно працюють», то це означає, що вони добре вчаться. Схвалення вчителя заохочує їх «старатися більше» [6].

Молодші школярі готові та прагнуть здобувати нові знання, вміння та навички. Вони хочуть навчитися читати, правильно і красиво писати,

рахувати. Проте їх більше захоплює сам процес навчання, і учні молодших класів дуже активні та старанні в цьому плані. Ігри молодших школярів свідчать про їх зацікавленість школою та навчальним процесом, в якому школі та навчанню надається велике значення.

Молодші школярі продовжують виявляти потребу в активній грі та русі, притаманну дітям дошкільного віку. Вони готові до багатогодинних ігор на свіжому повітрі, не можуть довго сидіти у фіксованому положенні та люблять бігати на перервах. Потреба у зовнішніх враженнях характерна і для молодших класів, першокласників, як і дошкільнят, приваблюють насамперед зовнішні сторони предметів чи явищ.

З першого дня навчання у дітей з'являються нові потреби: здобувати нові знання, виконувати вимоги вчителів, приходити вчасно і виконувати завдання, бути визнаними дорослими (особливо вчителями) та виконувати певні соціальні ролі.

Якщо дошкільнику приємно, що з ним граються, діляться іграшками тощо, то молодшого школяра в першу чергу хвилюють питання, пов'язані з наукою, школою та вчителями. Йому приємно, що вчителі та батьки хвалять його за успіхи в навчанні, і якщо вчитель подбає про те, щоб учень отримував якомога більше почуттів радості від своєї навчальної праці, це зміцнить його позитивне ставлення до навчання.

Як і емоція радості, емоція страху також має важливе значення у розвитку особистості молодшого школяра. Часто зі страху перед покаранням дитина говорить неправду. Якщо це повторюється, може розвинутися боягузтво і обман. Загалом, досвід дітей молодшого шкільного віку іноді є дуже жорстоким.

Тому можна сказати, що для дітей молодшого шкільного віку характерно:

- Довіра до зовнішнього світу.
- Міфічний погляд на світ (переплетення правди і вигадки, засноване на безмежній уяві та емоційному сприйнятті).

- Вільний розвиток почуттів та уяви.
- Наївний суб'єктивізм та егоцентризм.
- Несвідоме, пізніше - регулюється імітацією почуття або наміру.
- Увага і відчуття за межами суб'єктивності.
- Побудова моральних ідеалів – моделей.
- Свідоме перенесення «ігрових установок» на ділові та серйозні міжособистісні стосунки (грайливість, невинна хитрість).
- Емоційна вразливість, вроджений індивідуалізм, суб'єктивний та об'єктивний світи у свідомості дитини розділені.
- Конформність (в естетичних і моральних оцінках і діях: моральні поняття добра і зла підлягають оцінці дорослих).

1.3. Особливості проявів дитячої агресії та причини її виникнення

Агресія – від латинського «agressio», що означає «напад», «приступ».

Агресія – це вмотивована і деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам існування людини в суспільстві, завдає фізичної і моральної шкоди особистості або психологічного дискомфорту (негативні переживання, стани напруженості, страху, депресії).

Причини такої поведінки криються не лише в самій дитині, адже агресія є відображенням внутрішніх проблем дитини, які часто виникають внаслідок жорстокості та байдужості дорослих.

Якщо проаналізувати причини негативних емоційно-афективних проявів дитини, то виявиться, що основна причина, на жаль, пов'язана з неналежним сімейним вихованням, з сімейними проблемами. Постійні сварки між батьками, психічне або фізичне насильство між батьками, грубість, хамське ставлення в повсякденному спілкуванні, приниження, уїдливість і сарказм, бажання постійно бачити один в одному щось погане і підкреслювати це - щоденна школа агресії, в якій дитина росте і засвоює уроки агресії. Разом з тим, це явища, які ми, дорослі, іноді можемо не помічати. Але ми знаємо, що

дитина, як губка, вбирає в себе все, що відбувається навколо неї – і хороше, і погане. У такій сім'ї дитині просто неможливо бути іншою. Діти не вміють фільтрувати, що добре, а що погано. Вони просто сприймають такі відносини як норму своєї поведінки [23].

Ще однією важливою причиною агресивної поведінки дітей є засоби масової інформації – телебачення та Інтернет. Діти більш чутливі до негативного впливу телебачення, оскільки бачать негативну поведінку як зразок для наслідування. Якщо дитина схильна до агресивної поведінки, вона перенесе її з екрану в своє життєве середовище. І в цьому випадку така дитина буде ніби схвалена нами, дорослими, якщо ми будемо до цього байдужими. Більше того, іноді ми самі підштовхуємо до імітації життя на екрані телевізора – «давай пограємо у війну», «ти схожий на героя того мультика», ... А діти, які захоплюються переглядом сцен насильства, починають бути більш агресивними по відношенню до своїх однолітків.

Хочу зазначити, що не всі діти однаково ставляться до сцен насильства. Одні діти відчувають огиду (часто заплющують очі та відвертаються), інші можуть бути байдужими до сцен насильства, але деякі діти можуть спостерігати за такими сценами з цікавістю та задоволенням, тоді як інша група дітей після їх перегляду виявляє потребу діяти агресивно.

Агресія – це риса особистості, яка передбачає готовність і схильність до використання насильницьких засобів для досягнення своїх цілей. Емоційною складовою агресивного стану є афект, перш за все гнів. Агресія може використовуватися як форма самозахисту, для відстоювання своїх прав, задоволення бажань і досягнення цілей.

Виражена в прийнятній формі агресивність грає важливу роль в здатності дитини адаптуватися до до обставин, пізнавати нове, досягати успіху.

Причини агресії у дітей різні [43]:

- Фізичне захворювання або захворювання головного мозку.
- Приклад агресивної поведінки в сім'ї.

- Генетика.
- Материнська депривація.

На розвиток агресивної поведінки значною мірою впливає каральний характер, який зазвичай застосовують батьки, реагуючи на прояви гніву дитини. У цьому випадку може бути використаний біполярний підхід до впливу: поблажливість або суворість. Агресивні діти однаково часто зустрічаються як у занадто поблажливих батьків, так і у занадто суворих. Якщо батьки різко пригнічують агресивність своєї дитини, то вони, всупереч своїм очікуванням, не усувають цю якість, а, навпаки, викликають її, розвиваючи у дитини надмірну агресивність, яка проявляється навіть у дорослому віці. Адже всім відомо, що зло породжує лише зло, а агресія породжує агресію.

Якщо батьки не звертають уваги на агресивні реакції дитини, вона незабаром почне вважати, що така поведінка допустима, і одиничний спалах гніву мимоволі переросте в звичку агресивної поведінки.

Тільки ті батьки, які вміють знаходити розумний компроміс, золоту середину, зможуть навчити своїх дітей справлятися з агресією.

Агресія – це фізична або вербальна (словесна) поведінка, спрямована на заподіяння шкоди іншій людині.

Прояви агресії у дітей [31].

Розлючені та обурені малюки плачуть у відчаї з простої причини: фізичні потреби дитини не задовольняються. У цьому випадку агресивна реакція є реакцією боротьби за виживання.

Спалахи гніву та фізичної агресії по відношенню до однолітків виникають через володіння іграшками у немовлят у віці від 1,5 до 5 років. Якщо батьки в цьому віці нетерпимі до її поведінки, результат може набутися форми символічної агресії: ниття, непослуху, впертості тощо.

Крик, плач, кусання і тупання 3-річної дитини пов'язані з межами її «дослідницького інстинкту» і конфліктом між ненаситною допитливістю і «не можна» батьків.

Войовничість хлопчиків та плач і крик дівчаток дошкільного віку. Хлопчики в цьому віці проявляють більш агресивні тенденції, ніж дівчатка: адже дівчатка бояться проявляти агресію через страх покарання, тоді як до агресії хлопчиків оточення ставиться більш прихильно і терпляче.

У початковій школі найчастіше зустрічається фізична агресія у хлопчиків та більш «соціалізовані» форми агресії у дівчаток: образи, дражнилки, конкуренція.

Серед хлопців-підлітків продовжує домінувати фізична агресія (напади, бійки), а серед дівчат – негативізм та вербальна агресія (плітки, критика, погрози, обзивання).

Чи завжди це погано? Не завжди. Агресія має свої позитивні, здорові характеристики і необхідна для життя. Це завзятість, наполегливість у досягненні мети, прагнення перемагати і долати перешкоди.

Варто враховувати, що агресія у дітей може бути комплексним явищем, і часто виникає внаслідок взаємодії декількох факторів одночасно. Розуміння цих можливих причин може допомогти в розробці ефективних стратегій в запобіганні та управлінні дитячою агресією. Особистий підхід до кожної дитини, розвиток її соціальних навичок, встановлення правил і очікувань, сприяння позитивним взаємодіям з ровесниками, відповідне виховання та взаємодія з дитиною, вчення ефективним стратегіям вирішення конфліктів, а також професійна підтримка для дитини та родини можуть бути корисними в запобіганні агресивної поведінки у дітей.

Важливо також враховувати, що кожна дитина унікальна, і агресія може мати різні причини в кожному конкретному випадку. У разі виникнення проблем з агресією у дитини рекомендується звернутися до кваліфікованого психолога, педагога або іншого спеціаліста для визначення індивідуальних факторів, які можуть впливати на цю поведінку, та розробки відповідних стратегій втручання.

Тому метою виховних заходів має бути не повне виключення агресії з характеру дитини, а обмеження та контроль її негативних проявів і заохочення позитивних проявів.

Види агресії [38].

1. Діти, схильні до фізично агресивної поведінки.

Фізична агресія переважає в активних, мотивованих, цілеспрямованих дітей, яким притаманні сміливість, рішучість, жадібність і прагнення до пригод. Вони здатні на нечесну поведінку і брехню.

2. Діти, схильні до вербальної агресії.

Такі діти психічно неврівноважені, тривожні, невпевнені в собі, збуджені та підозрілі. Вони не здатні контролювати свої емоції, особливо якщо на шляху до поставлених цілей виникають труднощі і перешкоди. У таких дітей особливо сильні емоційні спалахи, а також почуття ворожості та недовіри виникають при будь-якій реальній або уявній поведінці оточуючих по відношенню до їх особистості – поведінці, яка зачіпає їх самооцінку, престиж та почуття гідності. Спонтанність і імпульсивність дій поєднуються з підвищеною чутливістю.

3. Діти схильні до непрямой (зміщеної) агресії.

Такі діти, з одного боку, сміливі, рішучі, здатні до ризику, а з іншого – емоційно чутливі, залежні від поведінки оточуючих, прагнуть привернути до себе увагу, поводяться екстравагантно. Такі діти прагнуть до чуттєвих задоволень і розваг. Як правило, вони відчувають неприязнь і ворожість до тих, хто намагається хоча б якоюсь мірою контролювати їхню поведінку і утримувати її в межах соціальної прийнятності. При цьому такі діти можуть проявляти агресію по відношенню до найрізноманітніших людей, які жодним чином не зачіпають їх інтересів і не зачіпають самолюбства.

Агресивність у всіх трьох категоріях обумовлена дисгармоніями в структурі їх особистості, усунення яких потребує тривалої психокорекційної допомоги.

При придушенні прояву агресії вона може бути спрямована проти себе (самоагресія) – проявляється у вигляді самоушкодження (гризіння нігтів, виривання волосся, часті травми).

Вивчення психолого-педагогічної літератури свідчить, що поширеною причиною агресивної поведінки у дітей є сім'я. Якщо дитинство дитини супроводжується агресивною поведінкою батьків у звичайних життєвих ситуаціях, дитина починає проявляти агресію і це стає нормою її життя. У початковій школі дитина повинна освоїти всі перипетії стосунків з однолітками, адже в ситуації формальної рівності (всі однокласники і однолітки) у дитини інша природна енергетика, інша культура вербального та емоційного спілкування, інше відчуття волі та індивідуальності. Навчальна діяльність з новими силами визначає стосунки дитини з дорослими, однолітками та однокласниками [7].

Однією з причин агресивної поведінки у молодших школярів може бути вплив вчителів, що індукує агресивний фон поведінки. Учні своєю дратівливістю і підозрілістю як приклад агресивної поведінки дітям.

Проте, серед агресивних дітей у віці 6-10 років є діти з хорошим інтелектуальним і соціальним розвитком, у яких агресія є засобом підвищення престижу і демонстрації своєї самостійності, дорослості [12].

Часто причиною агресії у дітей є брак уваги та розуміння з боку батьків і вчителів, а також відчайдушна спроба молодших школярів відновити соціальні зв'язки.

Якщо дитині хоча б один раз вдалося домогтися агресією того, що вона хотіла, а навколишні поступилися їй, то вона і надалі буде вдаватися до такого способу домагатися свого.

Покарання за агресію призводить до такого ж результату. В результаті агресія, загнана всередину, неодмінно проявиться: якщо не вдома, то в школі. Тому караючи за агресію не знижують, а навпаки, підвищують їх рівень. Дитина повинна знати, що її поведінка не сподобається іншим людям і що

вони залишають за собою право позбавити її, наприклад, перегляду мультфільмів тощо.

Статистика телевізійних програм та інтернет-ресурсів свідчить, що: спеціальних дитячих програм залишилось близько 5% загального ефірного часу, в той час як 10 років тому їх було близько 30%. Залишились мультфільми і кілька тематичних передач, а в основному діти дивляться ті ж програми, що і доросла аудиторія.

Агресивна дитина, як і будь-яка інша дитина, потребує ласки і допомоги дорослого, оскільки її агресія є відображенням внутрішнього дискомфорту і нездатності адекватно реагувати на події, що відбуваються навколо неї.

Агресивна дитина часто відчуває себе обділеною і непотрібною. Жорстокість і байдужість батьків призводить до руйнування стосунків і вселяє в душу дитини переконання, що її не люблять. Як наслідок, шукає способи привернути до себе увагу дорослих та однолітків. На жаль, ці пошуки не завжди закінчуються так, як хотілося б і нам, і дитині, але вона не знає, як зробити краще. Войовнича дитина користується будь-якою можливістю, щоб розлютити батьків, вихователів, однолітків. Він не заспокоїться, поки не вибухнуть дорослі і не почнуть битися діти. Батьки та вчителі не завжди розуміють, чого дитина намагається досягти такою поведінкою. Насправді це відчайдушна спроба вибороти своє «місце під сонцем». Дитина не знає, як інакше боротися за виживання і захистити себе в цьому дивному і жорстокому світі.

Агресивні діти дуже часто підозрілі і насторожені, вони люблять звинувачувати інших у суперечках, які починають самі. Такі діти часто не можуть оцінити власну агресивність. Вони не помічають, що вселяють страх і тривогу в інших. Натомість їм здається, що весь світ хоче їм нашкодити. Таким чином, виходить замкнене коло: агресивні діти бояться і ненавидять інших, а інші, в свою чергу, бояться їх.

Емоційний світ агресивних дітей недостатньо багатий і в їх почуттях переважають похмурі тони. Діти не здатні побачити себе з боку і не можуть

адекватно оцінити власну поведінку. Вони часто переймають форми агресивної поведінки своїх батьків.

Дитина:

1. Часто втрачає контроль над собою.
2. Часто сперечається з дорослими та вживає ненормативну лексику.
3. Часто відмовляється дотримуватися правил.
4. Часто навмисно дратує інших.
5. Часто звинувачує інших у власних помилках.
6. Часто злиться і відмовляється щось робити.
7. Часто ревнива і мстива.
8. Чутлива і дуже швидко реагує на різну поведінку оточуючих (дітей і дорослих), яка часто її дратує.

Допомога агресивній дитині.

Причин агресивної поведінки багато. Діти часто поведуться так, тому що не знають, як поводитися по-іншому. На жаль, їх поведінковий репертуар досить бідний, і якщо ми надамо їм можливість вибору варіантів поведінки, діти будуть реагувати на це з готовністю, а наше спілкування з ними стане більш ефективним і приємним для обох сторін.

Ця порада (надання варіантів способів взаємодії) особливо важлива, коли мова йде про агресивних дітей. Вчителі повинні працювати з такими дітьми у 3-х напрямках.

1. Робота з гнівом. Навчити агресивних дітей виражати гнів у прийнятний спосіб.
2. Навчання дітей навичкам розпізнавання і контролю, вмінню володіти собою в ситуаціях, що провокують спалахи гніву
3. Розвивати вміння співпереживати, довіряти, співчувати та співчувати. Як грати з агресивними дітьми.

Запропонуйте такі ігри та вправи, за допомогою яких діти можуть виплеснути свій гнів. Корисно провести групове обговорення подій, що

призвели до погіршення відносин. Наступним кроком може бути спільне вирішення питання, як найкраще вийти з ситуації, що склалася.

Наведені нижче ігри допомагають зменшити вербальну та невербальну агресію і є одним з можливих способів законного виходу гніву». Обзивання», «Два барани», «Штовханина», «Вермишель», «Переріж канаву», «Так і ні», «Ту-Ті-Ду», «Прорвися в коло».

Правила поводження з агресивними дітьми.

1. Бути уважними до потреб дитини.
2. Продемонструвати модель неагресивної поведінки.

Показуйте дитині особистий приклад ефективної поведінки. Не дозволяйте дитині висловлювати гнів або лягтися на своїх друзів або колег. Пам'ятайте, що заборони та підвищення голосу - найменш ефективні способи подолання агресії. Тільки зрозумівши причини агресивної поведінки та усунувши їх, можна сподіватися на зниження агресивності вашої дитини.

3. Будьте послідовними у покаранні дитини за певну поведінку.
4. Покарання не повинно принижувати дитину.
5. Навчити прийнятним способам вираження гніву.

Дайте дитині можливість виплеснути свою агресію і направити її на інші об'єкти. Дозвольте йому вдарити подушку або розірвати «картинку» свого ворога і ви побачите, що в реальному житті агресія на даний момент зменшилася.

6. Дайте дитині можливість висловити гнів відразу після того, що її засмутило.
7. Навчити усвідомлювати власний емоційний стан та стан інших людей.
8. Розвивати здатність до емпатії.
9. Розширити діапазон поведінки дитини.
10. Відпрацювати навички поведінки в конфліктних ситуаціях.
11. Вчить відповідальності.

Корекція агресії та дратівливості

Пам'ятайте, що дратівливість і гнів руйнують ваш внутрішній світ.

1. Роздратування починається зі зміни настрою і появи неприємних відчуттів. Спробуйте скористатися цим моментом і заспокоїтися. Якщо ви віруюча людина, це дуже допомагає, молитви і поганий настрій покинуть вас і ви збережете свій спокій.

2. Якщо це не допомагає і погані думки не покидають вас, що проявляється у зміні тону, мови, жестів, міміки, то подивіться на себе з гумором, «як смішно я зараз виглядаю, яке сердите обличчя, яка смішна нотка з'являється в голосі». Думка «Потрібно терпимо ставитися до недоліків ближнього» допоможе вам зупинитися. І розрядити ситуацію дружнім жартом.

3. Якщо це не допомагає і гнів продовжує наростати і ви відчуваєте, що червонієте, або навпаки, ваші губи і кулаки стискаються, а голос тремтить - ви забули, що збиралися сказати і хочете зробити тільки одне - виплеснути свій гнів там, де ви можете себе зупинити.

Зціпити зуби і стиснути кулаки.

Переключіть увагу на щось більш приємне або нейтральне - можна подумки порахувати до десяти.

Глибоко вдихни.

Пийте холодну воду.

Посунься трохи.

Розтиснути кулаки і зуби.

Використовуйте слова, щоб висловити свій стан.

4. Якщо ви не справляєтеся з проблемою, то пам'ятайте, що випустивши гнів, ви образите іншу людину, після чого настануть докори сумління. Але тоді буде пізно.

Існує два типи агресивної поведінки у дітей, які потребують спеціального втручання [11].

Перший – це коли діти старше п'яти років отримують задоволення від знущань над іншими дітьми або тваринами. Цей тип зустрічається рідко, але завжди вимагає спеціального лікування у психоневролога.

Другий – гіперактивна дитина. Така дитина неспокійна і агресивна, її все зачіпає і за нею залишається «шлейф» руйнувань і образ. Поведінка такої дитини характеризується імпульсивністю, необдуманими вчинками та порушенням заборон. Така дитина може бути люблячою, щедрою і милою в душі, але біохімічний дисбаланс в корі головного мозку робить її поведінку дуже активною. Така імпульсивна дитина є предметом занепокоєння для лікаря, який може забезпечити необхідне медикаментозне лікування.

Висновки до першого розділу

На основі теоретичного аналізу проблеми агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку ми дійшли висновку, що агресивна поведінка є однією з найпоширеніших форм поведінки серед дошкільників, оскільки вона є найшвидшим та найефективнішим способом досягнення мети. Агресивна поведінка – це наявність агресивних емоцій, які не тільки викликають певні почуття або загальні реакції, а й тягнуть за собою конкретні дії.

Оскільки агресивна поведінка є домінуючим видом діяльності в початковій школі, питання агресивної поведінки в молодших класах стає найактуальнішим питанням на початковому рівні. Як показує аналіз наукової літератури, передумови агресивної поведінки формуються в дошкільному віці, а базові навички – в молодшому шкільному віці і надалі будуть удосконалюватися. Дослідження та існуючі напрацювання з проблеми агресивної поведінки учнів молодших класів середньої школи свідчать, що не всі учні молодших класів середньої школи є достатньо агресивними.

У результаті теоретичного аналізу ми дійшли висновку, що існує велика можливість для профілактики агресивної поведінки в молодших класах, оскільки різні форми профілактики допомагають дітям засвоїти різні моделі соціально прийнятної поведінки та самостійно застосовувати їх у різноманітних видах діяльності. На цій основі можна розробити поетапну програму профілактики агресивної поведінки в молодших класах.

РОЗДІЛ 2

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методичне забезпечення та організація дослідження агресивної поведінки в молодших школярів

Проблема агресії є однією з найважливіших у сучасній психології. Агресивна поведінка – це свідомо дія, яка завдає або має на меті завдати шкоди іншій людині, групі людей або тварині.

Агресія – це будь-яка форма поведінки, спрямована на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає, щоб з нею поводилися таким чином. Агресивність – це риса особистості, яка включає в себе готовність і схильність використовувати насильницькі засоби для досягнення своїх цілей, на що вказується в роботах К. Лоренца, А. Басса, А. Бандури та ін. [10].

Послідовність діагностичного обстеження обстежуваних представлена наступними етапами.

На першому етапі відбувалося знайомство з досліджуваними, встановлення первинного контакту, спостереження за ними в природних умовах та проведення діагностичних тестів для підтвердження гіпотези. Дослідження проводиться в індивідуальному порядку та в малих групах.

Етап 2 – Профілактична робота з дітьми молодшого шкільного віку та оцінка ефективності зусиль щодо попередження агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

З метою діагностики агресивної поведінки молодших школярів було обрано наступні психологічні діагностичні методики.

Методика 1.

Метод проєктивного тесту (Методика «Неіснуюча тварина» малюнок і склади розповідь) [52].

Мета: Проаналізувати особистісні характеристики досліджуваного, його емоційну сферу, міжособистісну сферу.

Матеріали та обладнання: папір формату А4, середньої товщини, простий олівець, 6 кольорових, гумка, точилка для олівців.

Інструкція: досліджуваному пропонується аркуш паперу в звичайному горизонтальному положенні, простий олівець середньої м'якості, несильно відточений.

Досліджуваний малює фантастичну тварину, неіснуючу в казках, міфах. Ще я використовувала вербальну методику «Склади розповідь про неіснуючу тварину». Діти придумували персонажі героїв з різними ситуаціями (результати в таблиці).

Обробка результатів: тестові показники (показники психомоторики).

Напруга олівця.

Слабкий натиск – задишка; пасивність; іноді депресія.

Інтенсивний натиск – емоційне напруження; ригідність; імпульсивність.

Інтенсивний натиск (олівець рве папір) – конфліктність; гіперактивність; іноді агресивність, різка дратівливість.

Характеристики лінії.

Штрихові лінії – тривожність є особистісною рисою.

Множинні лінії – Тривожність – стан під час іспитів; знервованість; іноді імпульсивна.

Ескізні лінії – прагнення контролювати свою тривогу і взяти себе в руки.

Промахується лінії, але вони не влучають у ціль – імпульсивність; органічне ураження мозку.

Лінії, не доведені до кінця – задихані, іноді імпульсивні.

Спотворення форми ліній – органічне ураження мозку; імпульсивність; іноді психічне захворювання.

Розмір малюнка і його розташування

Збільшений розмір – тривога, стресовий стан.

Зменшений розмір – депресія, низька самооцінка.

Малюнок, зміщений вгору, або розташований у верхній половині аркуша, але не в кутку – іноді завищена самооцінка; прагнення до високих досягнень.

Малюнок зміщений вниз – іноді знижена самооцінка.

Малюнок зміщений убік – іноді органічне ураження мозку.

Малюнок виходить за край листа – імпульсивність; гостра тривога.

Малюнок поміщений в кутку – депресія.

Тип тварин

За типологією зображень неіснуючих тварин можна відзначити найпоширеніші з них.

1. Досліджуваний зображує реально існуючу тварину і називає реальним ім'ям, а опис його способу життя відповідає дійсності. Наприклад, малюється кішка і описується спосіб життя кішки. Таке зображення можна вважати нормою для п'яти-шестирічної дитини.

2. Малюється вимерла тварина, яка колись існувала, наприклад динозавр, мамонт і т.п.

3. Малюється зображення існуючої в культурі, але неіснуючої в природі тварини, наприклад дракона, русалки і т.д. Малюнки із зображенням вимерлих тварин, так само як і малюнки із зображенням існуючих в культурі, є нормою для дітей 8-9 років.

4. Малюнок неіснуючої тварини зазвичай будується з частин різних реальних тварин тіло крокодила, кінцівки мавпи, голови зайця і т. д. Така тварина при цьому може мати, наприклад, ім'я Крокозай. Таке зображення тварини властиво швидше раціоналістам, а не творчим натурам.

5. Іноді зображення тварин має людиноподібний вигляд. Це говорить про сильну потребу спілкування, що властиво зазвичай підліткам - 13-17-річним.

6. Зображена тварина складається з різних механічних частин. Таку тварину зазвичай зображують люди з нестандартним мисленням і підходом до життя.

7. Замисловате, складне й оригінальне зображення тварини, образ якої має не складову, а цілісну структуру, властиво людині з добре розвиненою, багатою творчою уявою.

Складові частини тваринного

Очі

Очі відсутні – астенія.

Очі порожні, без зіниць і райдужки – астенія, страхи.

Очі з із затемненою радужкою – страхи.

Очі з віями – демонстративна манера поведінки, значимість думки про себе.

Очі з промальованим кровоносними судинами – іпохондрія, невротичний стан.

Форма очей спотворена – невротичний стан.

Вуха

Великі вуха -- зацікавленість в інформації, в деяких випадках підозрілість, тривожність.

Відсутність вух – замкнутість, небажання вступати в контакт з іншими, чути чужу думку.

Рот

Рот, відкритий в поєднанні з мовою: без промальовування губ – велика мовна активність, з промальовуванням губ – чуттєвість.

Рот відкритий зачернений – легкість виникнення побоювань і страхів, в деяких випадках недовіру, тривожність.

Рот з зубами або іклами – вербальна агресія, в деяких випадках захисна.

Голова

Голова, збільшена в розмірі, – оцінка ерудиції своєї і оточуючих.

Голова відсутня – імпульсивність, в деяких випадках психічне захворювання.

Дві або більше голови – суперечливі бажання, внутрішній конфлікт.

Форма голови спотворена – органічне ураження мозку, в деяких випадках психічне захворювання.

Додаткові деталі на голові

Пір'я – тенденція до прикрашання і самовиправдання.

Роги – захист, агресія.

Грива, на подоби зачіски – чуттєвість, в деяких випадках підкреслення своєї статевої приналежності.

Фігура

Безліч складових частин і елементів – потужна енергія.

Мала кількість складових частин і елементів – економія енергії, астенія.

Фігура, що складається з гострих кутів, – агресивність.

Колоподібна фігура – скритність, замкнутість, закритість свого внутрішнього світу.

Додаткові деталі та частини фігури

Луска, панцир – потреба в захисті.

Шипи, голки – захисна агресія.

Тіло, покрите густим волоссям, – значимість сексуальної сфери.

Візерунок на шкірі – демонстративність.

Рани, шрами – невротичний стан.

Вмонтовані механічні частини – інтровертованість, труднощі в спілкуванні.

Зброя ріжуче, коле або рубає – агресивність.

Крила – романтичність, мрійливість, схильність до компенсаторного фантазування.

Внутрішні органи, кровоносні судини – іпохондрія, невротичний стан, в деяких випадках психічне захворювання.

Статеві органи, жіночі груди, вим'я – висока значимість сексуальної сфери.

Хвіст

Хвіст, повернений вправо, – ставлення до своїх дій і поведінки.

Хвіст, повернений вліво, – ставлення до своїх думок, рішень.

Хвіст, піднятий вгору, – позитивна, впевнена забарвлення до цих відносин.

Хвіст, опущений вниз, – негативна забарвлення до відносин.

Хвіст товстий – значимість сексуальної сфери.

Хвіст товстий, покритий шерстю, – дуже висока значимість сексуальної сфери.

Гарний хвіст, наприклад, павича – демонстративність.

Ноги

Відсутність ніг, їх недостатня кількість – пасивність або невправність в соціальних відносинах.

Надмірна кількість ніг – потреба в опорі.

Товсті, великі ноги – відчуття своєї недостатньої вмілості в соціальних відносинах, потреба в опорі. Характер „з'єднання „ніг „з „фігурою „(корпусом)

Промальовано ретельно – вміння контролювати свої міркування, висновки, рішення.

Промальовано недбало, слабо або зовсім немає з'єднання ніг з фігурою – відсутність контролю.

Опис „способу „життя

Відповідає малюнку – розвинене логічне мислення.

Не відповідає малюнку – в деяких випадках порушення логічного мислення.

З ідеалізацією і прикрашання – схильність до компенсаторного фантазування.

Місце життя тварини

За кордоном, острови, субтропіки (острів Балі, Кіпр) – демонстративність.

Ізольоване (космос, інша планета, печера, колодязь, ліс тощо) – почуття самотності.

Важко досяжне місце (непрохідний ліс, густа хащі дерев тощо) – потреба в захисті, в деяких випадках боязнь агресії.

Емоційно неприємне (болото, твань, бруд тощо) – невротичний стан.

Живлення

Нічим не харчується або харчується повітрям, новинами, енергією – інтровертність.

Їсть все підряд – імпульсивність.

Харчується неістивними речами (цвяхами, палицями, камінням і т.п.) – порушення спілкування.

Харчується емоційно неприємної їжею (слизом, трухою, тарганами і т.п.) – невротичний стан.

Харчується кров'ю і органами живих істот (шлунок, мозок і т.п.) – невротична агресія.

Харчується людьми – негативізм, агресивність.

Заняття, ігри

Ламає щось (паркан, дерева тощо.) – агресивність, негативізм, в деяких випадках психічне захворювання.

Любить багато спати – астеничний стан, втома, що накопичилася.

Грає, гуляє, розважається – проекція своїх бажань.

Зайнято пошуками їжі – відчуття труднощів у житті.

Не любить сидіти без діла – імпульсивність.

Ходить догори ногами – символ порушення заведеного порядку, вихід з рамки звичайних стандартів або бажання такого.

Деякі особливості опису

Згадка про розмноження – значимість сексуальної сфери; про безстатевих формах розмноження (брунькування і т.п.) – напруженість в сексуальній сфері.

Вказівка на відсутність друзів – відчуття своєї самотності; навпаки, повідомлення про наявність безлічі друзів – висока цінність спілкування.

Згадка про ворогів – боязнь агресії; про захищеність від будь-яких ворогів або акцент на їх відсутності – боязнь агресії, в деяких випадках насторожене ставлення до оточуючих.

Повідомлення про забезпечення їжею – відчуття побутового неблагополуччя, в деяких випадках значимість матеріальних цінностей.

Аналіз результатів: за малюнками неіснуючої тварини, дітей, так і дорослих часто можна судити про їх приховану проблему, про яку найчастіше замовчується або про яку не підозрюють, звертаючись за консультацією зовсім з іншого питання.

Методика 2

Методика, діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі [18]

Мета: Вивчити ступінь агресивності.

Матеріали та обладнання: картки з питаннями.

Інструкція для досліджуваних: Опитувальник складається з 75 тверджень, на які дитина дає відповідь «так» або «ні». За кількістю збігів відповідей респондентів з ключем підраховуються індекси різних форм агресивності та ворожих реакцій.

Обробка результатів: Індекси 1, 2 та 7 підсумовувалися для отримання загального індексу агресії (ІА), а індекси 6 та 5 підсумовувалися для отримання індексу ворожості (ІВ).

Аналіз результатів: Критерієм агресивності є значення індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості $-6,5 - 7 \pm 3$. Звертає на себе увагу ймовірність досягнення певного значення, що свідчить про ступінь агресивності (опис опитувальника Басса-Дарки див. у Додатку 2).

Методика 3

Методика Hand-тест (дитячий варіант) Вагнера [18]

Мета: Дослідити особливості емоційно-особистісної сфери дітей, зокрема систему взаємовідносин між сім'єю, однолітками та соціумом в цілому.

Матеріали та обладнання: картки із зображенням 9 кистей рук та одна пуста картка.

Інструкція досліджуваному: досліджуваному дається інструкція відповісти на питання про те, яку на його думку дію виконує намальована рука (або, що здатна виконувати людина з такою рукою). Для кожної картки дозволяється вказувати декілька варіантів.

Обробка результатів: При аналізі тесту спочатку підраховується кількість відповідей.

Аналіз результатів: Кількісний показник відкритої агресивної поведінки розраховується за формулою:

$$\text{Агресивність} = (\text{Агресія} + \text{Директивність}) - (\text{Ніжність} + \text{Комунікабельність} + \text{Залежність}) = \text{Норма Агресії} = \text{від } -1 \text{ до } +1. (-1, 0, +1) [18]$$

Методи, використані в дослідженні, були обрані з огляду на їх високу надійність, доступність для досліджуваного контингенту, придатність для групових опитувань, можливість математичної обробки результатів. Всі методики були адекватно адаптовані до віку та психологічного розвитку досліджуваних.

2.2. Результати та інтерпретація діагностики агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку

З метою вивчення індивідуально-особистісних особливостей суб'єкта, його емоційної сфери та сфер міжособистісних відносин було проведено проєктивну методикау «Неіснуюча тварина», результат дослідження за якою представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати дослідження за методикою «Неіснуюча тварина»

№ п/н		Елементи малюнка, які свідчать про агресивність	Бал	Рівень
1	Сергій	1.загрозливий вигляд; 2.верхн.розміщення кутів; 3.загрозлива позапоза; 4.зуби, роги, кликі	8	Сер.
2	Денис	1.наявність гострих кутів; 2.великі частини	4	Н.
3	Карина	1.велика кількість гострих кутів; 2.великі малюнки Хвіст піднятий доверху, пухнастий; 4.загрозливий вигляд	8	Сер.
4	Алсу	1.гострі кути.	2	Н.
5	Олексій	1.велика кількість гострих кутів; 2.великі зображення; 3.хижак; 4.загрозливий вигляд; 5.загрозлива поза.	8	Сер.
6	Христин а	1.роги, луска; 2.великі зображення; 3.загрозлива поза.	8	Сер.
7	Сергій	1.гострі кути; 2.хвіст піднятий доверху, пухнастий; 3.загрозливий вид; 4.загрозлива поза.	10	Вис.

Результати дослідження за методикою «Неіснуюча тварина»

№ п/н		Елементи малюнка, які свідчать про агресивність	Бал	Рівень
8	Антон	1.хвіст піднятий доверху; 2. Загрозливий вид; 3. хижак; 4.загрозлива поза; 5.зуби, роги.	6	Сер.
9	Марина	1.гострі кути; 2.великі зображення; 3.загрозливий вид.	6	Сер.
10	Олена	1.великі зображення; 2.роги; 3.гострі кути.	4	Н.
11	Юля	1.гострі кути; 2.великі зображення; 3.роги, зуби.	4	Н.
12	Дмитро	1.великі зображення; 2.гострі кути.	4	Н.
13	Юрій	1.загрозливий вид.; 2.зуби.	4	Н.
14	Ліда	1.загрозлива поза; 2.великі малюнки; 3.кути.	4	Н.
15	Аня	1.гострі кути; 2.загрозливий вид.; 3.рога.	5	Сер.
Середній бал=4,85				

Як видно з таблиці 2.1, кількість дітей з низьким рівнем агресивності виявлено 7 осіб (47%).

Середня кількість дітей із середнім рівнем агресивності склала 7 (47%).

З високим рівнем агресії - 1 (6%). Наявність гострих країв, особливо рогів, луски, ікла на малюнках досліджуваних осіб свідчить про те, що про захисну реакцію агресії на випадок нападу.

Для дослідження ступеня агресивності була використана методика діагностики показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки, результати якої представлені в таблиці 2.2.

**Результати дослідження за методикою діагностики показників і форм
агресії А.Басса і А.Даркі**

№		Фізична агресія	Опосеред. агресія.	Драгівл.	Негатив.	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини	Середній бал.
1	Сергій	3	5	5	3	2	7	6	3	4,3
2	Денис	10	7	9	4	7	9	10	11	8,4
3	Карина	9	7	7	3	6	8	9	8	7,1
4	Алсу	5	4	5	2	2	9	4	6	4,6
5	Олексій	5	8	6	3	5	7	8	7	6,0
6	Христина	4	3	7	4	5	7	5	5	5,0
7	Сергій	7	5	4	3	8	9	5	10	5,9
8	Антон	7	2	3	-	2	5	4	7	3,7
9	Марина	5	-	2	2	6	7	7	9	4,7
10	Оля	4	3	4	1	3	7	5	7	4,3
11	Юля	5	3	4	1	3	6	6	8	4,5
12	Дмитро	5	3	4	2	4	5	6	6	4,4
13	Юрій	4	3	3	1	2	6	4	8	3,9
14	Ліда	4	2	-	3	3	3	3	6	3,0
15	Аня	3	1	3	2	3	6	6	7	3,9
Середній бал		5,2	3,7	4,5	1,9	4,1	6,2	5,7	6,9	

Як видно з таблиці 2.2, двоє дітей (13,2%) були дуже агресивними.

Середній рівень агресії у 5 дітей склав 33%.

Таким чином, 8 учнів (53,8%) мають низький рівень агресивності.

Згідно з результатами дослідження агресивності учнів в Групі переважають особи з високим рівнем підозрілості, вербальної агресії та підвищеного почуття провини.

Це говорить про те, що досліджувані висловлюють більшою мірою негативні почуття у формі крику, вереску, загроз;

- дуже обережні по відношенню до людей, не довірливі, часом вважають, що інші люди планують і приносять шкоду;

- підвищене почуття провини висловлює можливе переконання суб'єкта, що він є поганою людиною, що надходить зло, а також відчуває докори сумління.

Фіксованість на собі, очікування ворожості з боку оточуючих, не дозволяє такій дитині побачити іншого, в усій його повноті і цілісності, пережити почуття зв'язку і спільності з ним. Як наслідок, до такої дитини немає ні співчуття, ні співпереживання, ні допомоги.

Ступінь сприйнятої ворожості різний, але її психологічна природа однакова - внутрішня ізоляція, приписування ворожості, нездатність побачити світ іншої людини.

З метою вивчення окремих характеристик емоційно-особистісної сфери дитини, зокрема системи взаємовідносин в сім'ї, серед однолітків та в соціумі в цілому, було проведено тест Вагнера (дитячий варіант), результати якого наведені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати методики Hand-тесту (дитячий варіант) Вагнера

	Значення	Анастасія	Олена	Андрій	Микита	Єгор	Євген
1	Агресія	1	1	2	1	1	3
2	Директивність	0	0	0	1	0	0
3	Ніжність	1	0	1	0	0	0
4	Комунікація	1	1	0	0	0	0

Продовження табл. 2.3.

5	Залежність	0	0	0	0	0	0
---	------------	---	---	---	---	---	---

6	Страх	1	2	0	1	0	0
7	Демонстративність, екзгибіціонізм	0	0	1	2	1	2
8	Травмованість	0	0	0	0	0	0
9	Опис	0	0	0	0	0	0
10	Напруження	0	0	0	0	0	0
11	Активність	0	0	1	1	1	1
12	Пасивність	2	1	0	2	0	1
13	Галюцинації	0	0	0	0	0	0
14	Відмова	0	0	0	0	0	0
Кількість відповідей		6	5	6	7	3	7

Кількісний показник відкритої агресивної поведінки розраховується за формулою:

Агресивність = (Агресія + Директивність) - (Ніжність + Комуникабельність + Залежність) [18]

Проаналізувавши результати тесту Вагнера, були отримані наступні результати:

$$\text{Анастасія} = (1 + 1) - (1 + 1 + 0) = -1$$

$$\text{Олена} = (1 + 0) - (0 + 1 + 0) = 0$$

$$\text{Андрій} = (2 + 0) - (1 + 0 + 0) = 1$$

$$\text{Микита} = (1 + 1) - (0 + 0 + 0) = 2$$

$$\text{Єгор} = (1 + 0) - (0 + 0 + 0) = 1$$

$$\text{Євген} = (3 + 0) - (0 + 0 + 0) = 3$$

На основі діагностичних даних можна зробити висновок, що двоє з шести досліджуваних мали високоагресивну презентацію.

Тому можна зробити висновок, що фізична агресія і вербальна присутня в поведінці дітей і знаходиться на досить високому рівні, що несприє правильним навичкам спілкування в класі і з однолітками. Корекційні вправи повинні бути спрямовані на управління і корекцію цих видів.

Узагальнюючи результати всіх методів, ми дійшли наступних висновків.

1) Проведені діагностичні та тестові методики дозволили виявити наявність підвищеного рівня агресії у шести дітей.

2) Головний принцип, яким мають керуватися педагоги - співпраця та прийняття дитини як єдиного цілого; концентрація на наданні допомоги у вирішенні її проблем і подоланні конфліктних ситуацій.

3) Існує потреба в ретельному вивченні конфліктів між вчителями, учнями та батьками.

4) Кінцева мета подолання агресії дитини - дати їй зрозуміти, що існують інші способи демонстрації сили та привернення уваги, які, судячи з реакції оточуючих, є більш приємними.

Як бачимо, висунута на початку дослідження гіпотеза про те, що відсутність емоційної, психологічної та педагогічної підтримки з боку батьків та вчителів пов'язана з розвитком тривожності та агресії у дітей молодшого шкільного віку, повністю підтвердилася.

2.3. Рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку

Агресивна поведінка заважає дітям молодшого шкільного віку адаптуватися до соціального життя, спілкуватися з дорослими та однолітками. Тому можна дійти висновку, що корекція поведінки дітей потребує особливої уваги та допомоги.

Дисциплінарна робота з агресивною поведінкою повинна базуватися на трьох основних факторах:

1. Профілактична робота з виявлення та корекції негативних проявів у поведінці дитини
2. Визначення реальних причин такої поведінки.
3. Корекційна робота базується не на окремому факті, а на зміні всієї організації життя дитини.

Напрямок роботи з агресивною поведінкою у молодших школярів пов'язаний з індивідуально-особистісними особливостями, які сприяють прояву агресії, а також із зовнішніми соціальними умовами життя, такими як: взаємовідносини та психологічні умови в сім'ї, взаємовідносини з однолітками тощо. У психології існує кілька способів корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

1. Психодинамічний - створення умов для позбавлення від зовнішніх соціальних бар'єрів та вирішення внутрішніх конфліктів.
2. Поведінковий - розвиток здатності розуміти свої почуття та зменшувати емоційні реакції, що супроводжують агресивну поведінку, розвиток навичок безпечного вираження свого гніву, методів релаксації.
3. Когнітивно-поведінкова терапія - функціональний аналіз поведінки, корекція дезадаптивних форм поведінки, зміна образу Я.
4. Арт-терапія - через творчість діти переживають позитивні емоції та знижують напругу, негатив, агресію.

Сприятливим періодом для корекції агресивної поведінки є молодший шкільний вік. Основними цілями при роботі з агресивною дитиною є формування спільності з оточуючими і налагодження спілкування з однолітками; необхідно навчити дитину контролювати свою агресію і

навчити дитину способам вираження агресії; нормалізувати емоційні стани і розвивати емпатію.

Основними завданнями в корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку є:

- Підвищити самооцінку.
- Розвивати саморегуляцію в емоційній сфері.
- Відновлення довіри до однолітків та дорослих.
- Корекція та профілактика деформацій при самоформуванні.
- Набути навичок конструктивної поведінки в проблемних ситуаціях та запобігання агресивним проявам.

Корекція агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку здійснюється через:

- Гра (найпоширеніший спосіб роботи з дітьми).
- Вилучення зі звичного середовища (якщо агресивна поведінка пов'язана з оточенням дитини) .
- Творче самовираження (малювання, музика тощо).
- Перетворення агресії в соціально прийнятну дію (робота, громадська робота тощо).
- Перетворення агресії на спорт.
- Взяти участь у групових тренінгах.

Наразі існують різні напрямки ефективної корекції агресивної поведінки. Для дітей молодшого шкільного віку найбільш поширеними є: тілесно-орієнтована терапія, арт-терапія, ігротерапія тощо.

Тілесно-орієнтована терапія передбачає психологічний вплив на дитину через її тіло. Правильний вплив на організм дитини виправляє порушення в її поведінці, які проявляються у вигляді м'язового напруження, особливо в області обличчя, шиї, плечей, рук, грудей і живота. В основі цієї терапії лежить концепція м'язової оболонки, яка формується як захисний бар'єр для дитини.

Арт-терапія допомагає дітям пропрацювати травматичні події, відновити емоційну рівновагу та побудувати механізми психологічного захисту. Результатом сеансів арт-терапії є: зниження рівня тривожності, конфліктності та агресії; доступ до нових та різноманітних методів зняття стресу та розрядки гніву. Арт-терапія є одним з найпопулярніших методів корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Існує кілька видів арт-терапії.

Ігрова терапія - використовує рольові ігри з метою особистісного розвитку дитини.

Музична терапія - використовує музику як терапевтичний інструмент.

Ізотерапія - використовує образотворчий підхід.

Пісочна терапія - спосіб з'єднання з собою і світом, спосіб зняття внутрішньої напруги.

Казкотерапія - використання казкових ресурсів для виховання, розвитку дитини, корекції поведінки або внутрішнього конфлікту.

Лялькотерапія - використання лялькового театру.

Ігрова практика з дітьми є одним з найефективніших способів корекції агресивної поведінки. На думку Д. Б. Елконен, у грі дитина долає егоцентризм, що допомагає у прийнятті та виконанні ролі. Завдяки цій грі діти вчаться ефективно вирішувати проблемні ситуації. Граючи різні ролі, дитина моделює значущі для неї стосунки, викликаючи таким чином емоційні переживання. Дитина має можливість відчувати наслідки своїх вчинків.

Існує декілька видів ігор, які можна використовувати для корекції поведінки дітей молодшого шкільного віку.

1. Ігри з правилами, ігри-змагання (нівелювання імпульсів і недисциплінованості). Усвідомлення існування правил допомагає контролювати свою поведінку і водночас дотримуватися правил. Під час гри зменшиться імпульсивність і нетерплячість, дитина розвине самоконтроль і витримку.

2. Драматична гра (для подолання конформістської поведінки)
3. Групові дидактичні ігри (корекція протестної поведінки). Під час гри розвиваються навички співпраці та ефективної взаємодії.
4. Ситуаційно-рольова гра (для корекції демонстративної поведінки).
5. Навчальні ігри (для корекції агресивної поведінки). Спрямовані на зниження внутрішньої напруги, усвідомлення свого ворожого досвіду та розвиток поведінкової та емоційної стійкості.

Музикотерапія - це форма корекції за допомогою музики. Він відновлює, підтримує та покращує емоційний, психологічний та фізичний стан людини.

І. А. Понамор'єв та Є. Л. Шустов пропонують використовувати еквіпоуз-терапію для корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Дослідники цього підходу вважають, що під час малювання дитина більш детально пізнає себе, розуміє свої почуття та думки. В процесі малювання дитина звільняється від агресивних переживань та внутрішніх конфліктів і має можливість стати собою та розвинути емпатію до інших. Пісочна терапія характеризується трьома стадіями: хаос, боротьба та вирішення конфлікту. На стадії хаосу дитина живе у своєму емоційному стані і поступово від нього позбавляється. Стадія боротьби характеризується виплескуванням внутрішніх почуттів на берег. Стадія вирішення конфлікту характеризується спокоєм і гармонією з серцем. Маленький школяр розігрує на піску хвилюючі ситуації зі свого життя, використовуючи іграшкові фігурки як образи людей, які його оточують. Крім того, дитина може створити власний світ комфорту.

Метою казкотерапії є вирішення емоційних, особистісних та поведінкових проблем дітей. Казкотерапія підходить для роботи з агресивними, тривожними, сором'язливими та невпевненими в собі дітьми. Казкотерапія передбачає самостійне написання казок, обговорення існуючих та інсценування нових казок.

Види казок у процесі казкотерапії (Т. Д. Зінкевич-Євстінєєва). 1) художня; 2) дидактична; 3) медитативна; 4) психотерапевтична; 5) психокорекційна.

Крім традиційних методів, існує можливість використання комп'ютерних технологій для корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Ігрове комп'ютерне середовище представлене серією мультфільмів про доброту, ввічливе спілкування з оточуючими, працьовитість, дотримання правил поведінки. Участь у цьому середовищі розвиває цінності молодшого шкільного віку. Віртуальне життя мультфільму-гри дозволяє дітям замислитися над собою та своєю поведінкою.

Дисциплінарна та розвиваюча робота має відбуватися серед дітей та батьків.

Робота з батьками відбувається у двох напрямках: просвітницька робота щодо агресивної поведінки дитини та навчання ефективним способам взаємодії з агресивними дітьми.

Т. П. Смирнова виділяє шість ключових блоків - шість ключових напрямків, за якими необхідно налагоджувати корекційну роботу з агресивними дітьми зниження рівня особистісної тривожності; розвиток усвідомлення власних емоцій та почуттів інших людей, розвиток емпатії; розвиток позитивної самооцінки; навчання дітей реагувати (виражати) свій гнів прийнятним способом, безпечним для себе та інших, а також реагувати на негативні ситуації в цілому; навчання дітей навичкам і методам управління своїм гнівом, емоційними станами та розвиток контролю над деструктивними емоціями; навчання дітей діям в проблемних ситуаціях конструктивне поведінкове реагування на проблемні ситуації та усунення деструктивних елементів гніву, люті, тривоги та інших негативних емоцій.

Підготовчим етапом у корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку є виявлення причини девіантної поведінки. Якщо причиною є порушення в емоційно-мотиваційній сфері, робота має бути спрямована на

те, щоб не посилювати агресивні прояви в поведінці дитини. В інших випадках корекційна робота має бути спрямована на зменшення негативних наслідків агресивної поведінки дитини.

При роботі з агресивними дітьми необхідно враховувати їхні внутрішні проблеми. Такі діти потребують уваги дорослих до свого внутрішнього світу, де накопичилося багато деструктивних емоцій і діти не в змозі впоратися з ними самотійно. Часто за агресивними проявами дітей ховаються почуття болю, розчарування та знедоленості. Таким чином, агресивні прояви є відповіддю на незадоволені потреби у прийнятті, повазі та любові.

Також ефективним способом корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку може бути спеціальна корекційна програма, яка включає в себе вправи та ігри, що вчать дітей керувати своїм емоційним станом.

На основі дослідження чинників шкільного насильства в середовищі учнів початкової школи визначено завдання корекційно-профілактичної діяльності, спрямованої на реалізацію індивідуального потенціалу молодших школярів щодо зниження та попередження проявів деструктивної (особливо агресивної та насильницької) поведінки.

До таких напрямків відносяться:

1. Усунення недоліків сімейного виховання (найважливіший фактор профілактики насильства в школі). Очікувані результати.

- Адекватний і позитивний світогляд.
- Механізми самоідентифікації та диференціації від навколишнього середовища.
- Розвиток самосвідомості.
- Навички плідного діалогу та взаємодії в суспільстві.
- Набуття прийомів продуктивної діяльності та досвіду подолання перешкод і невдач у її здійсненні. Загальновідомо, що саме сімейне виховання закладає фундамент взаємодії з навколишнім середовищем і

визначає установки, цінності, мотивації та життєві цілі, яким людина буде слідувати протягом усього свого життя.

2. Розвиток адекватної самооцінки. Будь-яке відхилення від адекватної самооцінки є непрямим визнанням власної низької самооцінки. У ситуаціях, коли самооцінці, позитивному ставленню до себе, елементам самоповаги загрожує небезпека, учень буде здійснювати насильство над іншою людиною, і це буде діяти як захисний механізм для утвердження своєї значущості; інша лінія розвитку може полягати в тому, що учень буде в ролі жертви. Прогнозований результат: повне пізнання власних можливостей (інтелектуальних, фізичних, творчих тощо) для досягнення успіху.

3. Корекція проблем в емоційно-вольовій сфері. Підвищення емоційної напруженості характеризується неконтрольованим характером почуттів, емоцій та переживань дитини. При цьому напруженість може призвести до втрати відчуття реальності, втрати самоконтролю і нездатності правильно оцінювати власну поведінку. Очікувані результати: Розвиток навичок саморегуляції, співпраці та вміння робити правильний поведінковий вибір.

4. Усвідомлення мотивації поведінки. Діти молодшого шкільного віку часто не здатні критично оцінювати поведінку інших, оскільки не мають достатнього досвіду і знань. Наприклад, якщо дитина росте в сім'ї, де взаємне приниження є нормою поведінки, вона буде сприймати це як норму і не буде відчувати себе жертвою чи організатором насильства. Очікуваний результат: Формування гуманістичної основи спрямованості мотиваційної сфери.

5. Корекція низького статусу в групі. Ізольоване («не таке, як усі») становище учня в класі призводить до хронічного психологічного дискомфорту, що створює сприятливі умови для того, щоб стати кривдником або жертвою шкільного насильства. Найкращим способом вирішення проблеми є когнітивна корекція психологічного дискомфорту та напруження за умови наявності у людини достатнього психічного, особистісного та вольового потенціалу. Очікуваний результат: Корекція соціального статусу особистості учня.

6. Розвиток комунікативних навичок. Мовленнєвий розвиток - це процес, пов'язаний з психологічним розвитком, розвитком практичної діяльності та форм соціальної поведінки. Очікуваний результат: Навчання мистецтву спілкування між дітьми різної статі та вмінню конструктивно виходити зі спірних ситуацій. У цьому контексті важливо наголосити на необхідності формування конструктивних моделей поведінки у молодших класах та розвитку бажання слідувати цим моделям у повсякденному житті. Таким чином, було отримано надійне підґрунтя для розробки програми психологічної профілактики насильства в школах для учнів початкових класів (початкова, середня та вища школи).

Загалом, важливо розуміти, що агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку може бути нормальною реакцією на певні ситуації, але вона також може бути контрольованою та корегованою за допомогою ефективних стратегій профілактики та корекції. Важливо встановлювати здорові межі, навчати дітей емоційному регулюванню, виробляти соціальні навички та сприяти їх загальному емоційному добробуту. Залучення батьків, педагогів та фахівців може бути важливим кроком у запобіганні та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Висновки до другого розділу

Аналіз сформованості агресивності в учнів початкових класів показав, що в середньому в групі переважали учні початкових класів із середнім рівнем агресивної поведінки.

Враховуючи результати діагностики, вибірку було поділено на дві групи: контрольну та експериментальну. Групи були рівними за чисельністю (по 15 учнів у кожній).

Формування навчальних компетентностей та організація діяльності учнів значною мірою залежать від того, наскільки сформовані нормативні універсальні навчальні дії в початковій школі. У зв'язку з цим виникла необхідність розробки та апробації програми профілактики агресивної поведінки серед молодших школярів. Ця потреба стала підставою для проведення профілактичного експерименту, який полягав у розробці та апробації програми профілактики агресивної поведінки серед молодших школярів.

Під час проведення занять з метою профілактики агресивної поведінки серед учнівської молоді використовувалися такі профілактичні прийоми та методи, як дослідницькі проекти, ігри, вправи та бесіди.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути рекомендовані для використання в практиці роботи психологічних служб у сфері освіти: мінімізації агресії та розвитку адекватної самооцінки в учнів початкових класів у консультативній та корекційній практиці.

ВИСНОВКИ

У даній роботі представлено теоретико-емпіричний розгляд проблеми агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Відповідно до завдань дослідження, ми можемо сформулювати наступні висновки:

1. У процесі написання бакалаврської роботи здійснено аналіз науково-методичної літератури з питань агресії і було виявлено багато досліджень, що висвітлюють різні аспекти цього явища, такі як причини виникнення агресії, її прояви та наслідки.

2. Було виявлено різні підходи до вивчення агресії в контексті молодшого шкільного віку, зокрема психологічний, педагогічний, соціальний, біологічний та ін. Також в процесі вивчення теоретичних підходів до вивчення агресії та причин її прояву в учнів молодшого шкільного віку було виявлено, що агресія може мати різні причини, такі як біологічні, соціальні, психологічні та особистісні фактори. Важливо враховувати комплексний підхід при вивченні агресії у дітей молодшого шкільного віку.

3. Було виявлено і описано особливості молодшого шкільного віку. Зокрема, зазначено, що відбуваються істотні зміни в психічному розвитку дитини: якісні зміни у пізнавальній сфері, формування особистості, складається система відносин з однолітками та дорослими. Молодший шкільний вік, який включає період від приблизно 6 до 11 років, є критичним етапом у розвитку дитини. У цей період відбуваються численні зміни в психології дитини, включаючи розумовий, емоційний, соціальний та фізичний розвиток. Ось кілька основних психологічних особливостей молодшого шкільного віку: Розвиток когнітивних навичок: Протягом молодшого шкільного віку дитина поступово розвиває свої когнітивні навички, такі як мислення, мова, пам'ять та увага. Дитина стає більш здатною до логічного мислення, вирішення проблем та критичного аналізу інформації.

Емоційний розвиток: Молодший шкільний вік також відзначається розвитком емоційної інтелігенції дитини. Вона навчається розпізнавати і керувати своїми емоціями, виражати свої почуття словами, розвивати емоційну свідомість та взаємодіяти з оточуючими людьми на емоційному рівні. Соціальний розвиток: Молодший шкільний вік також відзначається розвитком соціальних навичок. Дитина вчиться взаємодіяти з ровесниками та дорослими, розуміти правила соціальної поведінки, розвивати співпрацю, розв'язувати конфлікти та розвивати соціальні відносини.

На розвиток агресії у молодших школярів може впливати природне середовище, характеристики темпераменту, такі як збудливість та емоційна напруженість, сприяють розвитку таких рис особистості, як запальність, дратівливість і невміння стримувати себе.

4. Було підібрано комплекс методик, спрямованих на вивчення причин виникнення агресивної поведінки в учнів початкової школи. Результати досліджень за методом «Неіснуючої тварини» свідчать про те, що серед досліджуваних дітей низький рівень агресії знаходиться на одному рівні із середнім (по 47%). Результати дослідження за методикою діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Даркі свідчать про те, що в групі переважають особи з високою підозрілістю, вербальної агресії та загостренням почуття провини. Це свідчить про те, що випробовувані більшою мірою виразили негативні емоції у вигляді крику, погроз. Результати методики Hand-тест (дитячий варіант) Вагнера показали, що у 2 з 6 випробовуваних ступінь агресивних проявів висока.

За результатами проведених методик можна зробити висновок про те, що фізична агресія та вербальна присутня в поведінці дітей і знаходиться надосить високому рівні, що звичайно, несприє правильним навичкам спілкування в класі з однолітками. Також, за результатами було підібрано комплекс методик, спрямованих на вивчення причин виникнення агресивної поведінки в учнів початкової школи. Ці методики враховують різні аспекти агресії, такі як її мотивація, типи, прояви та наслідки, і можуть допомогти

зрозуміти особливості агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку.

5. Актуальні проблеми агресивних дітей у молодшому шкільному віці включають зростання випадків агресії серед школярів, зокрема вербальної та фізичної, конфлікти між учнями, булінг, відсутність адекватних стратегій регуляції емоцій та поведінки, вплив негативного оточення, певних родинних та соціокультурних факторів на агресивну поведінку. Такі проблеми агресивних дітей в молодшому шкільному віці вимагають ретельного аналізу та розуміння їхнього контексту, включаючи родинні, соціокультурні та шкільні фактори. Розроблені психолого-педагогічні рекомендації наголошують на важливості розвитку соціальних навичок, емоційної регуляції та взаємодії з батьками та іншими фахівцями. Це може сприяти профілактиці та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

6. Було розроблено та надано психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки у молодших школярів. Загалом, ефективна робота з агресивною поведінкою включає комплексний підхід, який включає розуміння причин агресивної поведінки, розроблення індивідуальних планів втручання, навчання вихователів та вчителів ефективним стратегіям управління поведінкою, залучення фахівців, використання позитивних підходів та роботу з шкільним середовищем.

Для ефективної роботи з агресивною поведінкою учнів, важливо враховувати індивідуальні особливості кожної дитини, визначати можливі причини агресії (такі як проблеми в родині, соціальному середовищі, емоційні та психологічні фактори), та розробляти індивідуальні підходи до роботи з кожним учнем.

Поступове навчання вихователів та вчителів ефективним стратегіям управління поведінкою може включати тренінги з управління емоціями, комунікаційними навичками, роботою з конфліктами, стратегіями

врегулювання поведінкових проблем, а також розроблення імплементації позитивного виховання та посилення позитивної поведінки.

Залучення фахівців, таких як психологи, педагоги-дефектологи, соціальні працівники, лікарі, може допомогти в розумінні причин агресивної поведінки та розробленні ефективних індивідуальних планів втручання.

Використання позитивних підходів, таких як похвала, винагороди, посилення позитивної поведінки, може мотивувати дітей до покращення своєї поведінки та зменшення агресивних проявів.

Отже, на підставі проведеного аналізу наукової літератури та теоретичних підходів до вивчення агресії у молодшому шкільному віці, опису психологічних особливостей дітей цього віку, підібраних методик, визначених проблем агресивних дітей та розроблених рекомендацій, можна зробити висновок, що вивчення та робота з агресивною поведінкою у дітей молодшого шкільного віку потребує комплексного підходу, враховуючи різноманітні аспекти цього явища. Важливо враховувати психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, такі як незавершене формування соціальних навичок та емоційної регуляції. Розуміння цих особливостей є важливим аспектом вивчення агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / упоряд. О.А. Атемасова. Харків : Ранок, 2010. 176с.
2. Агресія : психодинамічна теорія і феноменологія феноменологія / Яценко Т. С., Глузман А. В., Калашник И. В., Мелоян А. Е. Київ : Вища школа. 2010. 271 с.
3. Байєр О. М. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія», 2008. 21 с.
4. Белей М. Д.Ю., Годорів Л. Д. Основи діагностичної психології. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2008. 296 с.
5. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.07.00. Київ, 2001. 18 с.
6. Бовть О. Б. Причини агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. *Педагогіка і психологія*. 1997. №1. С. 94-100.
7. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості . *Педагогіка і психологія*. 2008. №2. С. 49–57.
8. Васильєва О. Жорстоке поводження з дітьми. Профілактика та уникнення . *Психолог*. 2010. №35–36. С. 8–11. 165.
9. Гаримович Е. Корекційна робота з агресивними дітьми. *Дефектолог*. 2008. №11. С. 55–57.
10. Главник О., Бевз Г. Технологія тренінгу / за заг. ред. С. Максименко. Київ : Главник, 2005. 110 с.
11. Голубєва О. М. Розвиток мотивації навчальної діяльності молодших школярів у процесі взаємодії з вчителем : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2010. 21 с.

12. Горбунова І. І. Психологічні умови формування емоційної компетентності у дітей дошкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2010. 21 с.
13. Григоренко Т. Л. Психологічні особливості агресивної поведінки дітей та шляхи її корекції . *Педагогіка і психологія*. 2012. №1. С. 64–69.
14. Дем'янчук Є. Психологічні основи агресивної поведінки дітей та шляхи її корекції . *Вісник психології і педагогіки*. 2012. № 2 (39). С. 67–71.
15. Дозорець Л. Корекція агресивності у дошкільників . *Психолог-вкладка*. 2006. №9.
16. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості : навч. посібник. Чернігів, 2000. 156 с.
17. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. №7. С. 57–60.
18. Євтушенко І. В., Мелоян А. Є., Бабенко К. А. Страх та агресія як деструктивні прояви психіки . *Психологія : збірник наукових праць*. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. Вип. 21. С. 15–23.
19. Жабокрицький С. В. Науково-методичні підходи до профілактики агресивних дій психічно хворих . *Архів психіатрії*. 1997. №12–13. С. 238–241.
20. Залужна О. В. Особливості психологічної готовності молодших школярів до навчальної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2005. 20 с.
21. Запухляк О. З. Особливості агресії акцентуєваних підлітків. *Проблеми загальної і педагогічної психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ, 2004. Т. 5, вип. 1. С. 152–157.
22. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія і соціальна робота*. 2000. №5. С. 14–16.

23. Ісаєнко О. С. Принципи корекції агресивної поведінки у молодших школярів . *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Серія «Психологія»*. Харків, 2005. №653. С. 74–79.
24. Калуська Л. В., Калуський З. В., Гуменюк М. М. Дошкільне тіловиховання. Вплив рухової активності на здоров'я дитини дошкільного віку. Тернопіль : Мандрівець, 2008. 184 с.
25. Карпенко З. С. Експресивна психотехніка для дітей. Київ, 1997. 96 с.
26. Карплюк А. В. Психолого-педагогічні особливості розвитку агресивної поведінки молодших школярів та шляхи її корекції. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. 2015. Вип. 1(78). С. 29–34.
27. Климчук В. О. Кластерний аналіз : використання у психологічних дослідженнях . *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. №34. С. 30–36.
28. Кльоц Л., Носок Н., Шугай Т. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді . *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. №6. С. 19–25.
29. Коломієць Н. Г. Психологічні аспекти формування самооцінки учнівської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2005. 36 с.
30. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). Київ : Стилос, 2000. 336 с.
31. Король М. Психологія емоційної сфери у дітей дошкільного віку. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2011. 376 с.
32. Косарева О. І. Батьки і діти: психологічні моделі міжособистісної взаємодії . *Дошкільне виховання*. 2005. № 5. С. 11–13.
33. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 21 с.

34. Кузик Н. М., Макаренко І. С., Петренко О. Г. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку та її корекція: теорія і практика. Київ : Видавничий дім «Слово», 2016. 336 с.
35. Ларіна Т. О. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2004. 18 с.
36. Лебідь В. В. Розвиток мотивації навчальної діяльності молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2009. 22 с.
37. Литвиненко Л. С. Виховання соціальної компетентності у дошкільників з різним ступенем розвитку соціальної агресивності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2017. 20 с.
38. Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів . *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2004. №6. С. 194–200.
39. Лящук Л. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей . *Психолог*. 2008. №30 / 32.
40. Мазелурі Т. Агресивні тенденції в дитячій поведінці . *Початкова освіта*. 2005. №47. С. 14–16
41. Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2008. 20 с.
42. Максименко С., Максименко К., Главник О. Емоційний розвиток дитини. К. : Мікрос–СВС, 2004. 111 с.
43. Максимова Н. А. Агресивність у дітей дошкільного віку: діагностика та корекція. Київ : Генеза, 2016. 208 с.
44. Марценківська І., Марценківський І. Дитяча агресивність . *Дошкільне виховання*. 1997. №8. С. 18–19.

- 45.Мединська Ю. Агресивна дитина : зрозуміти, щоб допомогти. *Психологія і суспільство*. 2002. №1. С. 10–17.
- 46.Мелоян А. Є. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях . *Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2001. №7. С. 126–130.
- 47.Мелоян А. Є. Проблема агресії у контексті українського психоаналізу // *Психологія : зб. наукових праць*. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. Вип. 22. С. 17–22.
- 48.Микитин І. В. Психологічні аспекти агресивної поведінки підлітків. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2017. № 37. С. 128–137.
- 49.Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 20 с.
- 50.Опанасенко М. О. Особливості агресивної поведінки учнів молодшого шкільного віку та шляхи її корекції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2011. 20 с.
- 51.Орлова Г. В. Психологічні умови розвитку рефлексії особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. – Київ, 2003. 18 с.
- 52.Основи практичної психології : підручник / В. Панок, та ін. 3-тє вид. Київ : Либідь, 2006. 536 с.
- 53.Охрімчук Р. Багатолика агресія . *Початкова школа*. 2003. №6. С. 4–7.
- 54.Охрімчук Р. Багатолика агресія . *Початкова школа*. 2003. №7. С. 7–10.
- 55.Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі. Актуальні проблеми психології. Т. 1 . *Організаційна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред.: С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Київ : Міленіум, 2004. Вип. 12. С. 115–118.
- 56.Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці. Рівне, 2004. 248 с.

57. Пархоменко Л. М. Становлення психологічних основ агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку: монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 300 с.
58. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери старших дошкільників / упоряд. О. А. Атемасова. Харків: Ранок, 2010. 176 с.
59. Проценко О. В. Профілактика соціальної дезадаптації дошкільнят. Київ: Шкільний світ, 2011. 128 с.
60. Психологічна діагностика та психопрофілактика психічного здоров'я педагога : тренінг-курс / за ред. Н. В. Назарук. Івано-Франківськ : ОШПО, 2006. 104 с.
61. Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей, схильних до агресії . *Психолог*. 2010. №6. С. 22–26.
62. Рептух Н. О. Корекція та профілактика становища дитини в сім'ї як спосіб зниження її агресивності . *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. №8. С. 37–46.
63. Романкова Л. М. Оптимізація конфліктної взаємодії в педагогічному колективі : методичні рекомендації / за ред. З. С. Карпенко. Івано-Франківськ, 2004. 68 с.
64. Руденко Л. М. Теоретичні та методичні засади діагностики і корекції агресивної поведінки дітей з розумовою відсталістю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2013. 43 с.
65. Савельєва Н. Методики ведення тренінгу. Курс для практичних психологів та соціальних педагогів . *Психолог*. 2010. №34. С. 21–25.
66. Сибірська Г. В. Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку та її корекція. *Тези доповідей XXIV Всеукраїнської науково-практичної конференції «МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: Глобальний, національний та регіональний аспекти»* (8-12 листопада). Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2021. С. 97-99.

67. Сибірська Г. В. Методи корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку // Тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійський форум – 2022: Стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (23-26 червня). – Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2022.
68. Синьов В. М. Психолого-педагогічні основи корекційної роботи в спеціальній школі. Хрестоматія : навч. посіб. / за ред. М. П. Миронової. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 197–203.
69. Сопрун І. П. Прояв агресивності в дітей, що виховуються в різних соціальних умовах // Наука і освіта. 2003. №5/6. С. 51–53.
70. Ткачук А. Агресія як форма прояву девіантної поведінки . *Психолог.* 2010. №16 (400). С. 17–18.
71. Фотуйма О. Я. Саморегуляція ситуативної агресивності у навчально-тренувальній та змагальній діяльності спортсмена : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2004. 19 с.
72. Фурман А. В. Як запобігти жорстокості . *Радянська школа.* 1991. №3. С. 22–28.
73. Хомік В. С. Агресія у різних юнацьких і дитячих кагортах : дослідження в українській психології . *Практична психологія та соціальна робота.* 2007. №7. С. 1–5.
74. Цап Н. М. Агресивність дитини : за і проти . *Практична психологія і соціальна робота.* 1999. №6–7. С. 12–13; 22–24.
75. Шебанова В. І. Діагностика та корекція агресивної поведінки молодших школярів з порушенням психічного розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.04. Київ, 2002. 18 с.
76. Шебанова В. І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів у ситуації фрустрації . *Практична психологія та соціальна робота.* 2002. №3. С. 4–7.

- 77.Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2000. 18 с.
- 78.Шевченко О. В. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини, прояви, корекція . *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. 2018. Вип. 2 (85). С. 44–50.
- 79.Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції : Активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Тест визначення рівня агресивності А. Басса і А. Дарки

Вона складається з 75 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні».

1. Часом я не можу впоратися з бажанням завдати шкоди іншим
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не виконаю
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за мою спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болючі докори совісті
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував
15. Я часто буваю незгодний з людьми
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся
17. Якщо хто-небудь першим ударив мене, я не відповім йому
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір

21. Мене трохи засмучує моя доля
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною
24. Люди, які ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття

провини

25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку
26. Я не здатний на грубі жарти
27. Мене охоплює лють, коли наді мною глузують
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не

зазнавалися

29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не подобається
30. Досить багато людей заздять мені
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з вас, варті того, щоб їх клацнули по

носі

34. Я ніколи не буваю похмурий від злості
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не

засмучуюсь

36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до сильних виразів
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були пробачені
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів
45. Мій принцип: Ніколи не довіряти чужинцям
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю

47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити когось
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити щонебудь приємне для мене
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь
54. Невдачі засмучують мене
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші
56. Я можу пригадати випадок, коли я був настільки злий, що хапав першийліпший предмет і ламав його
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку
58. Іноді я відчуваю, що життя чинить зі мною несправедливо
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю
60. Я лаюся тільки зі злості
61. Коли я поступаю неправильно, мене мучить совість
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу
64. Я буваю грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити
66. Я не вмю поставити людину на місце, навіть якщо вона на те заслуговує
67. Я часто думаю, що жив неправильно
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки
69. Я не засмучуюсь через

70. Мені рідко приходиться до голови, що люди намагаються розлютити або образити мене

71. Я часто тільки погрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання

72. Останнім часом я став занудою

73. У суперечці я часто підвищую голос

74. Я намагаюся зазвичай приховувати своє погане ставлення до людей

75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Ключ до тесту

Відповіді оцінюються за шкалами наступним чином:

1. Фізична агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68;

«ні» = 1, «так» = 0: 9, 17, 41.

2. Непряма агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63;

«ні» = 1, «так» = 0: 10, 26, 49.

3. Роздратування:

«так» = 1, «ні» = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;

«ні» = 1, «так» = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

«так» = 1, «ні» = 0: 4, 12, 20, 23, 36;

5. Образа:

«так» = 1, «ні» = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58.

«ні» = 1, «так» = 0: 44.

6. Підозрілість:

«так» = 1, «ні» = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;

«ні» = 1, «так» = 0: 65, 70.

7. Вербальна агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 7, 15, 28, 31, 46, 53, 60, 71, 73;

«ні» = 1, «так» = 0: 39, 66, 74, 75.

8. Почуття провини:

«так» = 1, «ні» = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67

Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7.

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Інтерпретація результатів тесту

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості – $6-7 \pm 3$.